

5 Om de gemeenschappelijke lijst (1975-1976)

5.1 *Het aftreden van De Zeeuw*

Niet alleen binnen de ARP veroorzaakten de uitkomsten van Woudschoten de nodige onrust, ook in de KVP ontstonden problemen als gevolg van de 'conference'. Kort erna kwam KVP-partijvoorzitter De Zeeuw tot de overtuiging, dat hij in Woudschoten teveel had toegegeven aan ARP en CHU. Zo verklaarde hij in de vergadering van het KVP-partijbestuur van 24 februari 1975 grote zorgen te hebben over de fase tot september 1976: 'Hoe komen we als KVP die fase door, hoe stellen ARP en CHU zich in deze tussentijd op? Hoe voorkomen we dat de KVP desintegreert en het nieuwe huis intussen te langzaam van de grond komt?'¹ In een vergadering van het dagelijks bestuur van het CDA merkte De Zeeuw enkele dagen later over de ene lijst op: 'Het betreft hier (...) niet een dierbare wens van de KVP, het gaat hier om een absolute voorwaarde voor het kunnen voortbestaan van de KVP.'² Openlijk vestigde hij de aandacht op het 'autonome desintegratieproces' waarin zijn partij zich bevond: 'Hoe lang zal de KVP in zijn huidige vorm nog kunnen voortbestaan?'³ Gribnau kwalificeerde de resultaten van de 'conference' bij deze zelfde gelegenheid als 'in hoge mate teleurstellend en funest': 'Het mag bekend worden verondersteld dat de leden van de KVP-delegatie in feite niet naar de conference waren gekomen om de eindtekst van de statuten van het CDA vast te stellen. Voor de KVP-delegatie was alleen de vraag interessant of de beslissing over de ene lijst op korte termijn zou kunnen worden genomen.'⁴ Hij wees op het feit, dat het CDA voor de KVP 'de enige reddingsplank' was, om er direct aan toe te voegen dat deze nog te ver weg bleef.⁵

Nadat hij op 13 maart 1975 tijdens een partijbijeenkomst in Rotterdam ook publiekelijk uiting had gegeven aan zijn ernstige bezorgdheid over de politieke ontwikkeling,⁶ schreef De Zeeuw hierover vervolgens een notitie voor het dagelijks bestuur van

zijn partij. Wanneer er niet één lijst kwam, was er volgens De Zeeuw in deze notitie zeker voor de KVP slechts verlies te verwachten. De CHU zag hij als een 'oppositiepartij', die zich als zodanig gedroeg. Hij achtte het duidelijk, dat een samengaan met de CHU om deze praktisch-politieke reden werd bemoeilijkt. In de nationale politiek verkeerde de ARP in een overeenkomstige positie als de KVP. Toch verschilden ook deze partijen onderling:

Het CDA spreekt de Nederlandse kiezer met katholieke achtergrond aan, omdat het een gematigde progressieve politieke koers nastreeft, terwijl het enge confessionele karakter aan zo'n constructie ontbreekt. Dit evenwel onder de voorwaarde, dat de levensbeschouwelijke basis voor dit CDA zo breed mogelijk zou worden. Derhalve komt uit genoemde hoek een aandrang om de zogenaamde vierde pijler van het CDA uit te bouwen.

Vandaar ook een heimelijke wens om het oude D'66-electoraat erbij te betrekken alsmede andere politieke manifeste stromingen voor wie PvdA noch VVD de gewenste thuishaven vormen. De ARP daarentegen voelt zich nog steeds meer verwant aan het getuigenisprincipe. Zij demonstreert soms een onwrikbare denkrant, die men ook wel in de kringen van de PvdA, PPR en andere, kleinere fracties terugvindt, maar die onbekend is in de KVP en vrijwel afwezig in de CHU. In de opvatting van de ARP kan derhalve aan het confessionele karakter van het CDA niet worden getornd. In feite is de strijd tussen de KVP en de ARP over de preambule van de CDA-statuten een strijd tussen twee groeperingen met verschillende culturele achtergrond, met een moeilijk onder één noemer te brengen totaal-visie op onze maatschappij en tot op zekere hoogte zelfs met verschillende belangen. De vierde CDA-pijler is de ARP-stemmers niet welkom, terwijl de KVP de vierde pijler juist nodig heeft uit zelfbehoud!⁷

De Zeeuw constateerde, dat de partijleiding en de politieke leiding van de KVP aan het samengaan met ARP en CHU de hoogste prioriteit gaven, '... schijnbaar tot elke prijs. En dat in een periode waarin het CDA als politiek- en partijorganisatorische eenheid nog geruime tijd zal schitteren door afwezigheid, waardoor veel KVP'ers, die de KVP reeds als gepasseerd station hebben afgeschreven, in toenemende mate ten prooi vallen aan onze kerheid en merendeels stilletjes verdwijnen.'⁸ De notitie mondde uit in de conclusie, dat de KVP weer als 'trekpaard voor de christen-democratie' moest gaan fungeren. De volgende punten waren met het oog hierop van belang:

– binnen het federatieve verband van het CDA met zijn vier peilers (ARP, CHU, KVP en de zogenaamde vierde poot), vraagt de KVP ruimte om de eigen trouwe achterban vast te kunnen houden door middel van een snelle omvorming van de partij, met een naam die appelleert aan de wensen van deze achterban en die zich mede richt tot de politiek-daklozen van vandaag.

Waar mogelijk wordt het CDA versneld opgebouwd op lokaal en regionaal niveau. Formeel-juridische afspraken mogen daarbij geen zware barrières vormen;

– de partij werkt snel aan een christen-democratische politieke profilering middels een op te stellen program en middels uitspraken van haar politieke lichamen;

– zij onderbouwt de partij-organisatie met een moderne structuur;

– de KVP komt dus bij de komende verkiezingen uit als een christen-democratische partij.⁹

De notitie van De Zeeuw kwam op 19 maart 1975 in het dagelijks bestuur van de KVP aan de orde, tegelijk met een inderhaast geschreven 'tegennotitie' van de hand van het lid van het partijbestuur P.H. van Zeil. Van Zeil had algemene handelskennis, boekhouden en handelsrekenen gestudeerd en het vormingsinstituut van het NKV bezocht. Hij was werkzaam geweest als administratief employé en van 1950 tot 1971 als vakbondsbestuurder. Van 1 november 1971 tot 1 februari 1972 was hij secretaris geweest van de KVP-Tweede-Kamerfractie, waar hij met ingang van de laatste datum zelf lid van werd. Van Zeil had behoord tot de Amersfoortse groep, die in 1971 de kandidatuur van De Zeeuw voor het voorzitterschap van de KVP steunde. Hij was echter, tezamen met enkele anderen, 'om' gegaan. Binnen het christen-democratische deel van de KVP-top heerste reeds langer het gevoel, dat De Zeeuw – met zijn naaste adviseurs op het partijbureau, Gribnau en Colijn – zekere risico's opleverde voor de samenwerking met ARP en CHU.¹⁰ Door terug te komen op het in Woudschoten met veel moeite bereikte onderhandelingsresultaat, zorgde De Zeeuw ironisch genoeg in feite zelf voor een aanleiding om de strijd tegen hem aan te binden, uitgerekend op het moment dat zijn herverkiezing aan de orde was.

In zijn 'tegennotitie' pleitte Van Zeil eveneens voor een heractivering van de KVP, echter binnen het CDA. Hij wees erop, dat de KVP bewust had gekozen voor het CDA. Dat bracht een

plicht tot loyaliteit met zich mee, alsmede 'verplichtingen om al het mogelijke te doen het CDA zo goed en zo snel als mogelijk is volledig tot stand te brengen en te doen functioneren'.¹¹ Van Zeil deed verschillende suggesties, zoals streven naar een volledige integratie van de partij-organen, werving van rechtstreekse leden en het zoveel mogelijk doen overgaan van KVP-activiteiten in CDA-activiteiten.

Tijdens zijn vergadering van 19 maart 1975 besloot het dagelijks bestuur van de KVP geen hernieuwde kandidatuur van De Zeeuw te zullen steunen. Het college was van oordeel, dat slechts de notitie van Van Zeil diende te worden doorgezonden naar het partijbestuur.¹² De Zeeuw weigerde zich hierbij neer te leggen en stuurde vervolgens persoonlijk zijn eigen notitie, nadat deze was herschreven, naar de leden van het partijbestuur.¹³

In de vergadering van het KVP-partijbestuur van 24 maart 1975, die werd voorgezeten door Van Amelsvoort, vond na langdurige beraadslagingen stemming plaats over het al dan niet behandelen van de oorspronkelijke nota van De Zeeuw, waarvan mevr. Leyten een aantal exemplaren bij zich had. Met 11 stemmen voor en tien stemmen tegen werd besloten dit wél te doen.¹⁴ Vervolgens deelde mevr. Leyten de beschikbare kopieën van de nota rond en werd de vergadering voor onderling beraad en lezing van stukken geschorst.

Na de schorsing gaf Andriessen mede namens de fractie als zijn oordeel, dat de door De Zeeuw voorgestane lijn 'funest' was: 'Hij claimt voor de KVP een andere ruimte dan de AR doet. Hij claimt voor de KVP de christen-democratie. Dat is niet terug maar vooruit geblikt en daarmee concurrerend met CDA en beide partners.'¹⁵ Vervolgens werd gestemd over de vraag of er op dat moment moest worden gestemd. Er werden 12 stemmen waren vóór uitgebracht en 12 stemmen tegen. Volgens voorzitter Van Amelsvoort was daarmee gekozen voor een stemming. Andriessen formuleerde hierop de vraag die in stemming werd gebracht: 'Is het verantwoord dat de KVP zich binnen het CDA omvormt tot een christen-democratische partij?'¹⁶ Bij stemming bleken 26 van de in totaal 35 aanwezige stemgerechtigde partijbestuursleden deze vraag met 'neen' te beantwoorden. 'Ja' en 'blanco' zijn niet gevraagd.¹⁷

Na een korte schorsing verklaarde De Zeeuw af te treden als voorzitter,¹⁸ waarop Laan en Van Zeil meedeelden dat het gehele dagelijks bestuur zich als demissionair beschouwde. Een

commissie van zeven, onder voorzitterschap van A.J. Wagemakers en met S.Th. van Bijsterveld als rapporteur, werd ingesteld om een voordracht voor een nieuw dagelijks bestuur voor te bereiden.¹⁹

In een brief aan de leden van de KVP-Tweede-Kamerfractie benadrukte Andriessen na afloop, dat het in het conflict met De Zeeuw niet slechts om de inhoud van diens in Rotterdam publiek gemaakte plan ging: 'Ook de door de partijvoorzitter gevolgde procedure om nieuwe ideeën in de partij te lanceren speelde, na enige jaren van procedureel nogal verrassend optreden van de partijvoorzitter, een belangrijke rol. Er werd immers een nieuw element, dat als essentieel punt werd beschouwd, zonder enige vorm van overleg in het dagelijks bestuur, direct in de partij ter discussie gesteld.'²⁰ Concluderend sprak Andriessen in zijn brief dan ook van 'een latente vertrouwenscrisis, die nu wel manifest worden moest naar aanleiding van de procedure rond en de opvattingen over de nieuwe partijpolitieke koers'.²¹ De geloofwaardigheid van de KVP ten opzichte van politieke geestverwanten had volgens hem op het spel gestaan: 'De toekomst van onze - laatstelijk in Woudschoten bevestigde - samenwerking met AR en CH was fundamenteel in het geding.'²² In zijn vergadering van 19 april 1975 stelde het partijbestuur conform de voordracht van de commissie-Wagemakers W.J. Vergeer, die sinds 1966 wethouder van bedrijven en verkeerszaken was in Utrecht, Eerste-Kamerlid en voorzitter van het NKV in Utrecht alsmede van het overlegorgaan van CNV, NKV en NVV aldaar, kandidaat voor het voorzitterschap.²³ Tevens riep het partijbestuur een commissie in het leven, die een nota moest opstellen inzake reactivering van de KVP en het versnellen van het proces tot voltooiing van het CDA. Deze commissie kwam onder voorzitterschap te staan van mevr. J.J.M.S. Leyten-de Wijkerslooth de Weerdesteyn, die tot de christen-democratische stroming binnen de KVP behoorde.²⁴ Mevr. Leyten was, na de voltooiing van een studie Nederlands recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen, van 1960 tot 1967 assistent-griffier van de Tweede Kamer geweest. Vanaf 1970 was zij lid van de Provinciale Staten van Noord-Brabant. In het voorjaar van 1973 had zij deel uitgemaakt van de Stuurgroep, die de resolutie voorbereidde over de oprichting van het pre-federatieve CDA. Reeds een maand later bracht de commissie-Leyten het *Rapport betreffende de situatie van de KVP binnen het CDA* uit. Dit rap-

port bevatte een reeks suggesties voor initiatieven en activiteiten die de KVP zou kunnen ontwikkelen ten behoeve van het CDA. Hiernaast adviseerde de commissie het partijbestuur van de KVP een noodprocedure voor te bereiden, die het de KVP mogelijk zou maken om – in het geval de ene CDA-lijst er onverhoopt niet mocht komen – zelfstandig aan de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen deel te nemen.²⁵

Inmiddels had een groep verontruste KVP'ers de beweging 'Resoluut' opgericht, die De Zeeuw voordroeg als tegenkandidaat voor het partijvoorzitterschap.²⁶ De KVP-partijraad van 20 en 21 juni 1975 te Breda, die werd voorgezeten door waarnemend voorzitter Laan en een spannend verloop had, aanvaardde echter na intensieve lobby's van beide kampen in de weken ervoor met 98 tegen 14 stemmen het rapport van de reacteringscommissie-Leyten. Dit betekende een afwijzing van een door 'Resoluut' ingediende resolutie, die vervolgens werd ingetrokken. De Zeeuw zag hierop van zijn kandidatuur af. Kort na de partijraad trad hij tevens af als Eerste-Kamerlid. Op 12 augustus 1975 verliet hij met enkele andere KVP'ers, onder wie Beugels en H. Groeneveld jr., de partij. Na enige tijd met enkele geestverwanten de beweging Resoluut-De Zeeuw te hebben gevormd en informele contacten te hebben onderhouden met vertegenwoordigers van DS'70 en D'66 (onder meer het zogeheten 'Democratisch Actiecentrum'),²⁷ trad hij toe tot de PvdA.²⁸

5.2 *Aantjes versus Andriessen*

Het aftreden van De Zeeuw leidde tot verwarring bij de federatiepartners. Officieel werd de zaak beschouwd als een interne KVP-aangelegenheid, maar vooral binnen de ARP waren er die twijfels hadden over de achtergronden van het vertrek van De Zeeuw. De KVP-fractie had, althans in de ogen van het evangelisch-radical deel van de ARP-top, vanaf het begin een tamelijk afstandelijke en kritische houding aangenomen jegens het kabinet-Den Uyl. De meerderheid van de AR-Tweede-Kamerfractie was, onder aanvoering van Aantjes, juist meer en meer opgeschoven van een 'gedogen' naar een werkelijk steunen van het kabinet. Had De Zeeuw nu het veld moeten ruimen vanwege zijn opvattingen over de 'open' partij óf waren zijn vooruitstrevende ideeën ten aanzien van de te volgen politieke koers

de oorzaak geweest, omdat deze zich niet verdroegen met de opstelling van de KVP-Tweede-Kamerfractie? Wanneer De Zeeuw wegens zijn progressieve ideeën tot aftreden gedwongen was, vergrootte dit in de ogen van Aantjes de kans dat het CDA een kleurloze middenpartij zou worden, weinig genegen tot samenwerking met de sociaal-democraten. Een dergelijk CDA zag hij liever niet tot stand komen.²⁹

Nog vóór de KVP-partijraad van 21 en 22 juni 1975 uitte Aantjes zich op een wijze, die zou uitmonden in een nieuwe grondslagdiscussie tussen en gedeeltelijk ook binnen ARP, CHU en KVP. Op de AR-partijraad van 24 mei 1975 te Zwolle stelde hij, dat er een paar dingen waren, die nog onvoldoende duidelijk waren. Daartoe behoorde de kwestie van de 'open' partij: 'Op onze vergaderingen hoor ik zeggen: zie je wel, dat de open partij is afgewezen, De Zeeuw treedt er om af. Op KVP-vergaderingen wordt gezegd: zie je wel dat het CDA best nog wel een open partij kan worden, Schouten treedt er om uit de AR-fractie. Dat is een bizarre situatie die opheldering behoeft. Evenzeer moet duidelijk worden, of het conflict met De Zeeuw alleen het CDA gold dan wel ook zijn politieke opvattingen betrof.'³⁰ In zijn rede bepleitte Aantjes, dat kandidaten voor een vertegenwoordigende functie behalve met het politiek program ook met de uitgangspunten van de partij zouden moeten instemmen. Daarbij ging het om meer dan het onderschrijven van een formule. Het ging ook om het te voeren beleid: 'Als fractievoorzitter moet ik tegen fractieleden kunnen zeggen (en zij omgekeerd tegen mij): dit of dat standpunt kun je toch niet volhouden op grond van het bijbelse uitgangspunt? Het is mijn laatste linie dat ik kan zeggen: vinden we nu echt dat dit evangelische politiek is? Dan moet niet één van de veertien kunnen zeggen: voorzitter, dat zoeken jullie met z'n dertienen uit, ik heb daar geen boodschap aan, uw uitgangspunt is het mijne niet. Dan zijn we politiek ontkracht.'³¹ Deze probleemstelling van Aantjes bleef enige tijd onbeantwoord door de – kennelijk verbijsterde³² – KVP. In een op 12 juli 1975 in *Hervormd Nederland* verschenen interview reageerde KVP-fractie leider Andriessen echter. Naar aanleiding van de vraag of er voor niet-christenen ruimte was op vooraanstaande posten in het CDA merkte Andriessen op: 'Ja, voor ons wel. De KVP is sinds de oorlog al een open partij. Er staat dan wel katholiek in de naam, maar de partij is altijd open geweest.'³³ Op de vraag of dit niet op grote bezwaren zou stuiten bij de ARP,

antwoordde hij: 'Ja, ik begrijp niet, dat dit punt nu weer is opgekomen. Kijk, ik vind, dat je moet accepteren als lid van het CDA, in welke positie ook, dat het CDA zich beroept op het evangelie. Dat is legitiem binnen het CDA. Iets anders is, dat ze voor zichzelf het evangelie als laatste grondslag voor hun handelen moeten beschouwen.'³⁴ Volgens Andriessen kon iedereen die het eens was met de politieke doelstellingen lid worden en het CDA vertegenwoordigen: 'Het CDA is dus inderdaad geen confessionele partij meer, nee.'³⁵ Op de vraag van *Hervormd Nederland* of men voor het CDA koos omdat men het program goed vond, antwoordde hij: 'Ja, het is geen christelijke partij.'³⁶ Een week later publiceerde *Hervormd Nederland* een interview met Aantjes. Hierin stelde Aantjes, dat het niet om een verschil tussen hem en Andriessen ging, maar om een verschil tussen de KVP en de ARP. Hij vervolgde: 'Deze zaak is van veel groter belang dan velen denken. Hierover moet opheldering komen, wil die ene CDA-lijst voor de ARP mogelijk zijn.'³⁷ De vraag hoe het CDA uit het gerezen meningsverschil kon komen, beantwoordde Aantjes als volgt: 'Ja, dat is in wezen simpel. Er zal een keus gemaakt moeten worden. De ARP-visie die door de CHU wordt gedeeld, zal ook door de KVP als uitgangspunt voor het CDA aanvaard moeten worden.'³⁸

Na deze beide interviews raakte de discussie over het functioneren van de grondslag voor vertegenwoordigers van het CDA in een stroomversnelling. Zo schreef R. Zijlstra een artikel in *Trouw* en de GPD-bladen. Zijlstra, de negen jaar jongere broer van J. Zijlstra, was van 1959 tot 1963 algemeen secretaris van de CBTB geweest onder Biesheuvel. In 1963, toen Biesheuvel als minister van Landbouw toetrad tot het kabinet-Marijnen, was hij voorzitter van de CBTB geworden. Na van 1967 tot 1971 voor de ARP in de Tweede Kamer te hebben gezeten, oefende hij vanaf 1971 deze CBTB-functie opnieuw uit. Tevens was hij voorzitter van de Koninklijke Nederlandse Zuivelbond, vice-voorzitter van de ARP en CDA-bestuurder.

In zijn kranteartikel noemde Zijlstra het 'verwarrend en riskant' om aan de vooravond van het eerste CDA-congres de discussie over de grondslag 'opnieuw op te rakelen'. Er was volgens hem behoefte om 'bij alle politieke krakeel ten langen leste nu eens een teken van saamhorigheid op te richten, ook en met name vanuit een evangelische opdracht', terwijl er, daarentegen, 'na het aannemen van de statuten geen enkele behoefte [was] om

elkaar met artikel 2 in de hand nader de maat te nemen'.³⁹ Zijlstra voegde hier aan toe: 'Het mislukken van het CDA na alle discussies, die met name zijn gevoerd op dit punt en de conclusies die zijn getrokken zal aan de geloofwaardigheid van een principiële en praktische binding tussen evangelie en politiek onherstelbare schade kunnen toebrengen.'⁴⁰

Steenkamp stelde in een interview met *NRC-Handelsblad*, dat volgens de opvatting van Aantjes CDA-vertegenwoordigers 'voor het röntgenapparaat' gezet en om hun 'doopbewijs' gevraagd zouden moeten worden.⁴¹

Aantjes kreeg het bewuste stuk van Zijlstra en het interview met Steenkamp onder ogen op zijn vakantieadres in het Oostenrijkse Adelboden, waar hij een dag doorbracht met Algra, die in de omgeving van Adelboden een chalet had gehuurd en die Aantjes tot dan toe had bestreden wegens diens onverbloemde steun aan het kabinet-Den Uyl, maar het met hem eens was op het punt van de grondslag.⁴² In een brief aan het AR-partijbestuur, gedateerd 25 juli 1975, reageerde Aantjes als volgt:

Het zal u duidelijk zijn, dat ik niet in staat ben op 23 augustus het woord te voeren, met deze aanval in de rug van de vice-voorzitter van de ARP als 'rugdekking'.

Een oproep nu om de discussie te staken, betekent in feite kiezen voor het standpunt van de KVP en het verschil van mening overbrengen naar de ARP zelf.

Ik verzoek u dan ook nog in de week van 18-23 augustus een vergadering van het *partijbestuur* te beleggen, opdat ik wete of de ARP met mij van oordeel is, dat een principiële uitgangspunt niet vrijblijvend kan zijn en dat daarover klaarheid tussen de partners moet zijn, dan wel of zij met Andriessen en Zijlstra van mening is dat er, nu artikel 2 eenmaal is aanvaard, verder het zwijgen toe moet worden gedaan.⁴³

Op 6 augustus 1975 nodigde KVP-voorzitter Vergeer zijn collega-partijvoorzitters van de ARP, de CHU en het federatieve CDA uit om over de ontstane discussie te spreken en te bezien wat er op het congres moest gebeuren. Tijdens dit vertrouwelijk beraad, dat bij Steenkamp thuis plaatsvond, stelden de vier partijvoorzitters – naar aanleiding van de discussie rond het CDA in de weken ervoor en de misverstanden 'die daarbij dreigen te ontstaan' – een ontwerp-resolutie voor het congres op.⁴⁴ In deze resolutie werd uitgesproken, dat de door de drie partijen aanvaarde federatiestatuten het karakter van het CDA bepaalden.

Op basis van deze statuten kon het CDA volgens de voorzitters zowel een christelijke als een christen-democratische politieke organisatie worden genoemd. Beide termen bedoelden aan te duiden, dat het CDA wilde handelen vanuit de geest van het evangelie. Volgens de vier voorzitters was het vanzelfsprekend, dat CDA-bestuurders en CDA-volksvertegenwoordigers het CDA in zijn uitgangspunt, program en praktisch beleid met overtuiging zouden uitdragen. Het lag echter niet op de weg van een politieke organisatie vragen te stellen, laat staan een verklaring te eisen omtrent iemands persoonlijke geloofsovertuiging.⁴⁵

In een vanuit Adelboden verzonden brief aan waarnemend partijvoorzitter Kuiper liet Aantjes weten 'onder geen beding' akkoord te kunnen gaan met de door de vier partijvoorzitters voorgestelde verklaring.⁴⁶ In de brief drong Aantjes nogmaals aan op een keuze tussen de twee 'teggengestelde en elkaar uitsluitende standpunten': 'Ik ben tegen *iedere* verklaring op dit moment die niet een duidelijke *keus* bevat. De beide interviews in Hervormd Nederland zijn glashelder. Ik sta ten volle voor het mijne. Andriessen heeft bij herhaling verklaard de passages in zijn interviews, die over het punt in kwestie handelen, volledig voor zijn rekening te blijven nemen. Rebus sic stantibus moet er niet *gelijmd*, maar *gekozen* worden.'⁴⁷ Volgens Aantjes was het onjuist van 'dreigende misverstanden' te spreken: 'Het is onverantwoord om met een dergelijke term en verklaring twee *teggengestelde en elkaar uitsluitende standpunten* de kans te geven daarachter en achter een nieuwe formulering, *een rommiaanse* interpretatieve verklaring schuil te gaan.'⁴⁸ Aantjes constateerde, dat het CDA 'een uiterst wankel zaak' was geworden: 'Niettemin ben ik er van overtuigd, dat het nog erger zou zijn als het er zou komen op basis van dit soort verklaringen, die de werkelijke *crisis, die zeer fundamenteel is*, verbloemt en onopgelost laat. Hetgeen ons later natuurlijk opbreekt.'⁴⁹

De ontwerp-resolutie van de vier voorzitters werd in de kringen van de dagelijkse besturen van de drie partijen besproken, hetgeen leidde tot verklaringen om de eigen posities verder te markeren. Zo gaven Verschuier en Kruisinga in een gezamenlijke verklaring aan, dat vanuit christelijk-historische invalshoek leden van een partij elkaar niet de maat behoorden te nemen. De verantwoordelijkheid voor het lid worden van het CDA diende uitsluitend en alleen bij het individuele lid zelf te liggen. Op grond van het bijbels uitgangspunt van de christen-democratie

wilde de CHU geen extra barrières leggen voor degenen die haar zouden gaan vertegenwoordigen. Zij kende geen eerste en tweede rangs leden, geen ballotage, maar alleen volwaardige leden van de CHU en derhalve ook van het CDA.⁵⁰

Dit standpunt vertoonde, anders dan Aantjes kennelijk had verondersteld,⁵¹ verwantschap met het door Andriessen in *Her- vormd Nederland* ingenomen standpunt, dat door het KVP-partijbestuur in een verklaring met een beroep op Woudschoten nog eens werd onderstreept.⁵² Belangrijk was daarom de vraag of de ARP zich achter fractieleider Aantjes zou scharen, die inmiddels bijval had gekregen van 32 ondertekenaars van een open brief aan het AR-partijbestuur, waarin werd gewaarschuwd tegen 'het vrijblijvend karakter dat de KVP aan het CDA wil geven'.⁵³

In de vergadering van het AR-partijbestuur van 19 augustus 1975 verklaarde Aantjes te willen dat het CDA er kwam, 'maar dan echt goed. Spreker is bang, dat we volgend jaar geconfronteerd worden met een sterk open CDA, dat politiek de richting koerst, zoals de CHU dat momenteel doet. Dan zal de ARP geen keus meer hebben.'⁵⁴ Verschillende bestuursleden bleken van oordeel, dat Aantjes de tegenstellingen tot de KVP te zeer aanzette. Onder hen bevond zich de voorzitter van de Eerste-Kamerfractie van de ARP, Albada:

Albada is zeer verontrust over de manier, waarop de discussie aan de gang is gekomen en wordt voortgezet. Dat is heilloos en brengt ons niet verder. Er is sprake van een theoretische probleemstelling. De discussie van nu is niet de discussie waar we behoefte aan hebben. Toen we met het CDA begonnen wisten we wat de nuance van de KVP was. Spreker vreest, dat deze discussie ertoe leidt, dat we van de nuance een kloof maken.

Het grote gevaar is, dat we eigenlijk vragen om capitulatie van mensen van de KVP. Moet dat en wat helpt dat? Spreker vindt, dat dat niet mag en kan.

Dat leidt tot een verkeerde discussie. De discussie waar we behoefte aan hebben is die over de lijn en toekomst van het CDA. Daar komt bij de vraag: is er nog een weg terug? Een weg terug is zonder grote schade onmogelijk. Spreker bepleit te komen met een verklaring, zoals de drie voorzitters in concept hebben geformuleerd.⁵⁵

Niettemin betuigde het partijbestuur in een met 21 tegen twee stemmen aanvaarde verklaring steun aan het optreden van Aantjes tot dan toe.⁵⁶

5.3 *Het uiteenvallen van het presidium van de ARP*

Aan de vooravond van het CDA-congres, op 21 augustus 1975, kwam het dagelijks bestuur van het CDA bijeen in de eerste commissiekamer in het gebouw van de Tweede Kamer, teneinde zich te beraden op de ontstane situatie.⁵⁷ Uitgangspunt voor de bespreking was de door de vier partijvoorzitters opgestelde ontwerp-resolutie, waarvan Aantjes had laten weten deze 'onder geen beding' te kunnen onderschrijven.⁵⁸

Toen het er niet naar uitzag dat de meningsverschillen tijdens deze vergadering eenvoudig zouden kunnen worden overbrugd, verzocht Steenkamp De Koning een laatste poging te ondernemen de zes partij- en fractievoorzitters op één lijn te brengen. Dit gezelschap begaf zich vervolgens naar de fractiekamer van de CHU. Daar aangekomen stelde De Koning voor, dat ieder van de aanwezigen zou proberen om zijn versie van het grondslagartikel te schrijven, zo nauw mogelijk aansluitend bij het standpunt van de ander, zodat gezien kon worden of er in de formuleringen aanknopingspunten te vinden waren. Deze poging leverde twee formuleringen op van AR-zijde,⁵⁹ twee formuleringen van KVP-zijde⁶⁰ en een van CH-zijde.⁶¹

Nadat de formuleringen waren voorgelezen, werden de verschillende teksten besproken. Aantjes stelde voor, dat CDA-leden die zich beschikbaar stelden voor een leidende of vertegenwoordigende functie niet moesten 'worden gevraagd' maar moesten 'worden geacht' in te stemmen met het door het CDA aanvaarde richtsnoer voor het politieke handelen en het met inachtneming daarvan opgestelde politieke program. Bovendien had dit 'worden geacht' alleen betrekking op de 'uitoefening van de functie'. De woorden 'geacht worden' dienden te worden beschouwd als een versoepeling van zijn standpunt, die hem de nodige moeite had gekost.⁶²

Na enige verdere discussie werd voorgesteld een poging te ondernemen de tekst van Aantjes te amenderen. Het ging er namelijk op lijken dat Kruisinga en Verschuier bereid waren met deze formulering mee te gaan. Op dat moment stelde Andriesen voor een wijziging aan te brengen in de tekst van Verschuier, die hiermee als volgt kwam te luiden: 'Van de leden van het CDA en dus ook van CDA-vertegenwoordigers wordt gevraagd dat zij aanvaarden dat het evangelie richtsnoer is voor het politieke handelen van het CDA en dat zij op basis daarvan het program

en het beleid uitdragen.⁶³ Kruisinga en Verschuier gingen akkoord met deze tekst. Andriessen, die zijn oorspronkelijke formulering introk, eveneens. Vergeer kon akkoord gaan, maar bleef de voorkeur geven aan zijn eigen tekst, die hij in het voltallige dagelijks bestuur tenminste wilde voorlezen. Aan antirevolutionaire zijde stemde De Koning in met de door Andriessen geamendeerde tekst-Verschuier. Aantjes daarentegen wenste zijn eigen tekst te handhaven.

De Koning ging hierop met de partij- en fractievoorzitters terug naar de eerste commissiekamer en bracht verslag uit van zijn poging de zes op één lijn te brengen. Hij zei er bij, dat de ARP zich niet volledig kon verenigen met het voorstel van de KVP en de CHU en verzocht om schorsing van de beraadslaging.

Tijdens de schorsing – het liep inmiddels tegen middernacht – begaf de AR-delegatie, bestaande uit Aantjes, Corporaal, De Koning, Kuiper en R. Zijlstra, zich naar de kamer van Aantjes. De Koning was, naar eigen zeggen,⁶⁴ op dat moment geneigd om te constateren, dat er een breuk tussen de CHU en de KVP enerzijds en de ARP anderzijds was. Hij meende, dat de ARP zonder de steun van haar politieke leider niet goed het congres in kon gaan. Het is toen D.Th. Kuiper geweest, die als eerste te kennen gaf het eens te zijn met de meerderheid van het dagelijks bestuur van het CDA. Kuiper was van 1965 tot 1972 als wetenschappelijk medewerker in de algemene sociologie verbonden geweest aan de VU. In 1972 was hij gepromoveerd op een proefschrift getiteld *De voormannen. Een sociaal-wetenschappelijke studie over ideologie, konflikt en kerngroepvorming binnen de gereformeerde wereld in Nederland tussen 1820 en 1930*. In hetzelfde jaar werd hij benoemd tot lector in de algemene sociologie. Kuiper had in maart 1967 tot de groep van 11 AR-‘spijstемmers’ behoord, en was vanaf 1968 lid van het dagelijks bestuur van de ARP, sinds 1971 als ondervoorzitter. Vanaf 1975 maakte hij tevens deel uit van het dagelijks bestuur van het CDA. Kuiper constateerde, dat volgens de meerderheid van CDA-vertegenwoordigers werd gevraagd het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen te ‘aanvaarden’, terwijl Aantjes slechts sprak van ‘instemmen’. Kuiper zag in ‘aanvaarden’ een objectivering en in ‘instemmen’ een subjectivering. Om deze reden meende hij de meerderheidstekst als ‘second best’ te kunnen accepteren.

De Koning volgde hem hierin, evenals Zijlstra. Aantjes en Cor-

poraal gingen echter niet mee.⁶⁵ Op een cruciaal moment viel hierdoor het presidium van de ARP uiteen, waarbij de politieke leider tot de minderheid behoorde en de partijvoorzitter en zijn waarnemer zich tot het meerderheidsstandpunt van het CDA bekenden.

Terug in de voltallige vergadering van het dagelijks bestuur van het CDA werd thans snel overeenstemming bereikt omtrent enkele kleine wijzigingen in de tekst van de voorzittersverklaring, die als uitgangspunt had gediend voor de bespreking, alsmede over de toevoeging van de laatste zin. Met uitzondering van Aantjes en Corporaal, aanvaardde het dagelijks bestuur van het CDA – inclusief de adviserende leden – de volgende ontwerp-resolutie voor het congres:

De grondslag van het CDA zoals weergegeven in de artikelen 2 en 3 van de statuten is aanvaard door de drie partijen.

Deze beide artikelen bepalen het karakter van het CDA. Op basis hiervan wil het CDA zowel een christelijke als een christen-democratische politieke organisatie zijn. Beide termen bedoelen aan te duiden, dat wij in de politiek willen handelen vanuit de geest van het evangelie.

Van de leden van het CDA, en dus ook van de CDA-vertegenwoordigers, wordt gevraagd, dat zij aanvaarden dat het evangelie richtsnoer is voor het politiek handelen van het CDA en dat zij op basis daarvan het program en het beleid uitdragen.

Het ligt niet op de weg van een politieke organisatie vragen te stellen, laat staan een verklaring te eisen omtrent iemands persoonlijke geloofsovertuiging.

In de CDA-organen dient een bezinning te blijven plaatsvinden op de consequenties van de grondslag voor het praktisch politiek handelen.⁶⁶

Toen Steenkamp de volgende dag telefonisch contact zocht met Aantjes om te informeren wat deze voornemens was te gaan zeggen, deelde Aantjes hem mee dat hij dat nog niet wist en evenmin wist of hij wel zou spreken.⁶⁷ Aantjes liet zich, naar eigen zeggen,⁶⁸ echter door De Koning – die hem na Steenkamp opbelde – overtuigen, dat het geen pas gaf als fractievoorzitter van de ARP niet het woord te voeren tijdens het congres. Vooral een derde telefoontje heeft Aantjes bemoedigd zich aan het schrijven van de rede te zetten. Het telefoontje kwam na middernacht binnen en was afkomstig van Goudzwaard. Goudzwaard deelde Aantjes mee, dat Steenkamp hoopte op een prin-

cipieel betoog over christelijke politiek. Aantjes heeft hierop, naar hij zich herinnert, aanvankelijk schamper gereageerd in de trant van: 'Ja, daar ben ik dan weer goed voor. Over hongerigen en naakten en zo.' Hierbij dacht hij kennelijk terug aan de rede die hij eerder dat jaar voor de AR-partijraad in Zwolle had gehouden. Aantjes: 'Maar toen ik mij aan het schrijven zette, dacht ik: "Ja, waarom eigenlijk niet? Daar gaat het toch om?" En zo kwam om half vijf in de ochtend het verhaal nog tot stand.'⁶⁹

5.4 *Het eerste CDA-congres*

Op 23 augustus 1975 vond in een geheel gevulde Prins Willem Alexanderzaal van het Nederlands Congresgebouw te Den Haag het eerste congres van het CDA plaats.⁷⁰ In zijn rede voor het congres deed Andriessen, die als eerste van de drie fractievoorzitters aan het woord kwam, een poging de gerezen verschillen van inzicht te overbruggen. Letterlijk zei hij:

Is het CDA nu (...) een christelijke partij of niet? Ik heb mij daarover in een interview onlangs een uitspraak in negatieve zin veroorloofd, die bij velen slecht is begrepen en slecht gevallen is. Het woord 'christelijk' wordt blijkens de recente discussies in onze partijen in geheel verschillende betekenissen gebruikt. Ik erken dat ik dit feit onvoldoende heb onderkend. Mag ik u zeggen wat ik ermee heb bedoeld? Twee dingen. In de eerste plaats heb ik grote huiver de aanduiding 'christelijk' te verbinden met politiek of partij, vanwege de pretentie die van het woord kan uitgaan. Die huiver wordt ook door vele reformatische christenen gedeeld. Mijn vriend Aantjes schrijft in zijn *De Tijd*-artikel: 'Het is jammer dat er nog nooit een term is gevonden, die enerzijds duidelijk aangeeft door welke principiële uitgangspunten een "christelijke" partij zich wil laten leiden en die anderzijds de pretentie vermijdt die velen er (niet onbegrijpelijk) in horen.' Maar ik zie ook dat anderen de term verstaan vanuit de norm die zij stelt en de intentie die hieruit spreekt voor de politiek, zonder de pretentie dat die opdracht al vervuld zou zijn. Voor hen is wezenlijk de inspiratie van het christelijk ideaal die uitgaat van dit woord, voor mij was het meer de beduchtheid voor de pretentie die het naar anderen zou kunnen wekken. Maar ik heb niet willen zeggen dat, naar zijn norm genomen, het CDA geen christelijke partij zou zijn. In de tweede plaats heb ik in de context van het interview willen zeggen dat het CDA geen gesloten groepering van christenen is, dat er in het CDA plaats is voor anderen die zich

met ons verwant voelen, zoals dat in de nota van de Contactraad en de statuten van het CDA is neergelegd. Ik denk dat er geen misverstand zou zijn gerezen, indien ik dit in de betreffende passage duidelijker zou hebben uitgedrukt. Welnu, ik zou willen vragen de passage in deze geest te willen verstaan, omdat ik hem zo heb bedoeld.⁷¹

Over de politieke koers liet Andriessen hier – verrassend – op volgen: ‘De keuze van een eventuele partner in de toekomst wordt vandaag niet gemaakt. Daar is het nog te vroeg voor. (...) Maar het zou mijn wens zijn dat socialisten en christen-democraten elkaar zonedig in een gezamenlijk constructief beleid in deze brugperiode zouden kunnen vinden, dat voortzetting van de samenwerking vanuit het CDA in volstreckte gelijkwaardigheid via een normale democratische procedure en in een parlementair kabinet mogelijk zou zijn.’⁷²

Aantjes, die de volgende spreker was, ging niet in op hetgeen Andriessen had betoogd. Hij kwam, integendeel, met een scherpe rede:

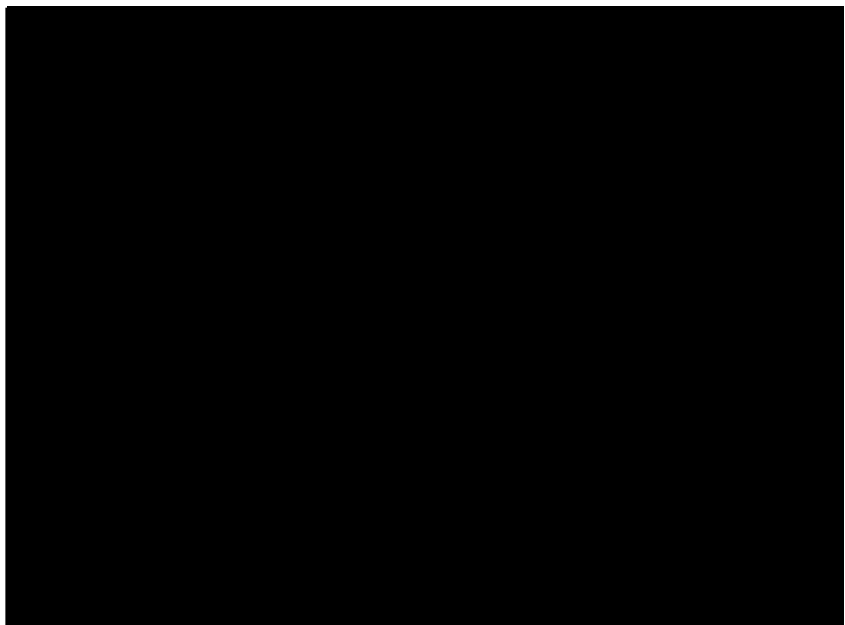
Het gaat om tweeërlei visie op de verhouding beginselpartij en open partij. Het CDA wil beide zijn. Daar zit spanning in, wat mij betreft: daar zit inconsequentie in. Wij hebben de open partij aanvaard. Het CDA doet een beroep op iedereen zonder onderscheid. Wij hebben ook de beginselpartij aanvaard: het evangelie zal richtsnoer zijn voor het politieke handelen. Dit moet beide tot zijn recht komen! (...)

Dit kan niet anders betekenen dan dat de open partij en de beginselpartij in elkaar hun begrenzing vinden. De grens van de beginselpartij is, dat de openheid niet tot een loze kreet mag worden. De grens van de open partij is, dat het beginsel niet tot een papieren declaratie mag worden.

Op die basis hebben wij elkaar gevonden, inclusief de inconsequentie die dat naar twee kanten met zich mee brengt. Wie een van die consequenties er uit wil halen, verbreekt in feite het compromis en vraagt alsnog een eenzijdige keus. De voorgelegde concept-resolutie van de meerderheid van het CDA-bestuur, hoe mild ook geformuleerd, doet die eenzijdige keus.⁷³

Vervolgens sprak Aantjes over de politieke betekenis van Mattheüs 25:

Het evangelie geeft geen rechtstreekse richtlijnen voor het politieke handelen. Neen, maar het geeft wel richtlijnen voor het rechtstreekse politieke handelen, en soms wel degelijk heel con-

Cartoon van F. Berendt uit Het Parool van 26 augustus 1975 over Aantjes' 'Bergrede', gehouden tijdens het eerste CDA-congres op 23 augustus van dat jaar.

creet. Leest u er Mattheus 25 maar eens op na: hongerigen voeden, dorstigen te drinken geven, vreemdelingen huisvesten, naakten kleden, zieken en gevangenen bezoeken.

Maar dat moeten wij dan wel nu voor vandaag toepassen. Intussen zijn wij 2000 jaar verder, en kijk eens om u heen!

De hongerigen worden niet gevoed; zij sterven als ratten langs de wegen van hun uitgedroogde landen. En als wij 1% van ons nationaal inkomen voor ontwikkelingssamenwerking uitgeven hebben wij meer zorg over de vraag of die ene procent wel goed wordt besteed dan over de vraag of die 99% die wij voor onszelf reserveren wel goed wordt besteed.

De dorstigen worden niet gelaafd. Zij worden aan hun lot overgelaten. En als wij ons aan ons televisietoestel volzuigen met het vergif van de consumptiereclame, dan zit ons de verhoging van de alcoholaccijns meer dwars dan de ellende van de dorstigen in de wereld.

En de vreemdelingen worden niet gehuisvest. Zij worden gediscrimineerd en uitgewezen. En wij laten ze uitwijzen, tenzij wij ze nodig hebben om het werk te doen waaraan geen Nederlander

ondanks honderdduizenden werklozen zijn handen wenst vuil te maken.

De naakten worden niet gekleed. Zij worden uitgestoten.

En de gevangenen worden niet bezocht. Zij worden gemarteld. En wij vinden dat wij al heel wat doen (ik spreek over mezelf) als wij een kaart van Amnesty International als kerstgroet rondzenden in plaats van een zoete afbeelding van de herdertjes in Efra-tha's velden.

Geen plaats voor christelijke politiek?

De wereld *hunkert* naar christelijke politiek!

Een politiek, die spreekt voor wie geen stem hebben: die handelt voor wie geen handen hebben; die een weg baant voor wie geen voeten hebben; die helpt wie geen helper hebben.

Kunnen wij dan wel iets doen? Staan wij dan niet machteloos tegenover al deze geweldige noden? Ik weet dat het vooral in het gezelschap van vele antirevolutionairen en christelijk-histori-schen niet zonder risico is de naam van Dorothée Sölle te noemen. Maar waarom zouden wij haar alleen onder het theologische ontleedmes leggen, en niet ook horen de klacht en aanklacht van een mens die niet los kan komen van Christus, maar steeds weer vastloopt op de christenen? In haar gedicht over het overwinnen van de machteloosheid springen als een bevrijding plot-seling de woorden naar voren:

Bij ons heeft al eens iemand brood verdeeld
dat genoeg was
voor allen

Bij ons is al eens
iemand opgestaan
uit de doden.

Zo uniek, zo exclusief is het evangelie. En zó is het een richtsnoer voor het politieke handelen. Als dat niet herkenbaar is in een christen-democratische politiek, verdient het die naam niet.⁷⁴

In dit laatste deel van zijn rede, die weldra zou worden aange-duid als 'Bergrede', waren zoals gesteld belangrijke elementen te herkennen van hetgeen Aantjes drie maanden eerder op de AR-partijraad in Zwolle had betoogd. Thans was de ambiance echter wezenlijk anders en kreeg de rede veel meer aandacht. KRO's Brandpunt zond 's avonds grote delen van de rede uit voor de televisie. Het katholieke dagblad *De Stem* uit Brabant drukte in zijn eerstvolgende editie de integrale tekst ervan af. Nadat ook Kruisinga het woord had gevoerd, begon het congres aan de bespreking van de ontwerp-resolutie over de grondslag van het CDA. In totaal drie amendementen werden ingediend.

Beernink diende een amendement in op het eerste lid van de concept-resolutie. Hij stelde voor de passage waarin werd gesteld dat het CDA, op basis van zijn grondslag 'zowel een christelijke als christen-democratische politieke organisatie wil zijn', te wijzigen in: 'Op basis hiervan is het CDA zowel een christelijke als een christen-democratische politieke organisatie.'⁷⁵ AR-JOS-voorzitter, tevens AR-afgevaardigde naar het congres, F. Borgman stelde bij amendement voor de voorgelegde formulering in de resolutie aldus te lezen: 'Van de leden van het CDA en dus ook van de CDA-vertegenwoordigers wordt gevraagd, dat zij aanvaarden, dat het evangelie als richtsnoer voor het politiek handelen van het CDA geldt en dat zij op basis daarvan het uitgangspunt, het program en het beleid uitdragen.'⁷⁶ Dit amendement bestond uit het toevoegen van twee woorden: 'het uitgangspunt'. In een tweede amendement stelde Borgman voor de vierde alinea van de ontwerp-resolutie van het dagelijks bestuur – 'Het ligt niet op de weg van een politieke organisatie vragen te stellen, laat staan een verklaring te eisen omtrent iemands persoonlijke geloofsovertuiging' – te schrappen.

Tijdens de lunchpauze vergaderde het dagelijks bestuur van het CDA over de verder te volgen procedure. Besloten werd geen preadvies te geven met betrekking tot een eventueel ordevoorstel, waarin zou worden aangedrongen op het uitstellen van een beslissing over de ontwerp-resolutie.

Het dagelijks bestuur ging, zij het aarzelend, akkoord met het amendement-Beernink. Met name Andriessen wenste liever een 'intentie' dan een 'feitelijkheid' aan te geven. Het dagelijks bestuur was voorts verdeeld in zijn mening omtrent het eerste amendement-Borgman, maar keerde zich unaniem tegen het tweede amendement-Borgman. Een belangrijk argument voor deze laatste stellingname was dat, nu deze zin eenmaal in het ontwerp had gestaan, het verkeerd kon worden uitgelegd, indien hij weer werd geschrapt.

Na de hervatting van het congres diende het antirevolutionaire Tweede-Kamerlid Van Dam het verwachte ordevoorstel tot uitstel van de beslissing over de ontwerp-resolutie in. Van de zijde van het bestuur werd dit voorstel ondersteund door ARP-voorzitter De Koning. Verschuer, daarentegen, betoogde dat thans zwijgen verwerpelijker was dan het doen van een uitspraak. Ook KVP-voorzitter Vergeer achtte stemming gewenst. Verder uitstel van een beslissing achtte hij onaanvaardbaar. Het ordevoorstel-

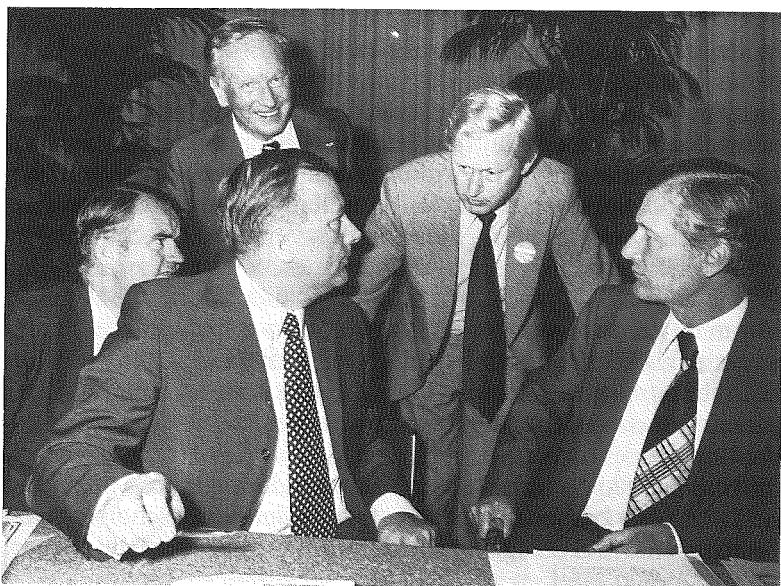
Van Dam werd hierop met ruime meerderheid verworpen.

Na de verwerping van het ordevoorstel verklaarde Verschuier namens het CDA-bestuur, dat het enige aarzeling had ten aanzien van het amendement-Beernink, maar geen overwegend bezwaar. Hierop vroeg Aantjes het woord. Hij stelde dat zijns inziens het amendement-Beernink pretenties in zich had waar hij 'als de dood' voor was. De AR-fractie leider adviseerde tegen dit amendement te stemmen. Het congres verwierp vervolgens het amendement met 524 tegen 424 stemmen.

Het bestuur stelde bij monde van Verschuier dat men het derde lid van de concept-resolutie, gelet op de voorafgaande discussie, essentieel achtte. Gehoord de discussie trok Borgman zijn tweede amendement in, terwijl hij zijn eerste amendement – bestaande uit de toevoeging van de woorden 'het uitgangspunt' – handhaafde.

Op verzoek van Verschuier werd de vergadering hierop enige tijd geschorst voor beraad in de delegaties. Tijdens deze schorsing riep Verschuier de CHU-afgevaardigden in een zaal apart bij elkaar, sprong op een tafel en zei: 'Mensen, zo is het, en niet anders.'⁷⁷ Binnen de CHU heerste er op dat moment volstrekte unanimititeit. Na de hervatting deelde Verschuier mee, dat de CHU-delegatie bereid was voor het amendement-Borgman te stemmen. Wel had de CHU grote moeite met de achtergronden van dit amendement, zoals verwoord door Aantjes. Wanneer de CHU voorstemde dan stelde zij nadrukkelijk vast, dat zij van oordeel was dat ten aanzien van het uitgangspunt geen cesuur mocht worden gemaakt. Uitgangspunt, program en beleid van het CDA behoorden nadrukkelijk bij elkaar, waarbij het uitgangspunt in verdere gesprekken voortdurend kon worden uitgediept. Op basis van deze interpretatie was de CHU bereid voor het amendement stemmen.

KVP-voorzitter Vergeer uitte zich aanzienlijk kritischer over het eerste amendement-Borgman. Zijns inziens vormde dit amendement, gelet op de interpretatie van Aantjes, een zodanige afgrenzing van de openheid van het CDA dat slechts een gesloten christelijke formatie overbleef. Vergeer diende hierop een amendement in waarin hij voorstelde de derde alinea van het ontwerp als volgt te doen luiden: 'Van de leden van het CDA, en dus ook van de CDA-vertegenwoordigers, wordt gevraagd dat zij aanvaarden dat het evangelie richtsnoer is voor het politiek handelen van het CDA en dat zij op basis van het program en het beleid dit uitgangspunt uitdragen.'⁷⁸

Overleg tijdens het eerste CDA-congres op 23 augustus 1975 in Den Haag, waar ARP-fractievoorzitter mr. W. Aantjes zijn geruchtmakende 'Bergrede' hield. Van links naar rechts CHU-voorzitter Kruisinga (staand), Steenkamp, KVP-fractievoorzitter Andriessen en ARP-voorzitter drs. J. de Koning. Steenkamp werd op dit congres gekozen tot voorzitter van het federatieve CDA.

Hierop verklaarde Borgman dat de toelichting van Verschuier en het amendement-Vergeer niet overeenkomstig zijn bedoeling waren. Hij handhaafde derhalve zijn eigen amendement. ARP-voorzitter De Koning adviseerde het congres het amendement-Borgman te steunen. Verschuier deelde van zijn kant mee het te betreuren dat Borgman er een andere interpretatie op nahield dan de CHU. Geplaatst voor de keus tussen de amendementen-Borgman en Vergeer, adviseerde de CHU-voorzitter het voorstel-Vergeer te steunen.

Na een korte discussie werden de stemmingen gehouden. Het amendement-Borgman werd verworpen met 597 tegen 336 stemmen. Vervolgens werd het amendement-Vergeer met grote meerderheid aangenomen.⁷⁹ De definitieve tekst van de resolutie kwam hiermee als volgt te luiden:

De grondslag van het CDA, zoals weergegeven in de artikelen 2 en 3 van de statuten is aanvaard door de drie partijen.

Deze beide artikelen bepalen het karakter van het CDA. Op basis hiervan wil het CDA zowel een christelijke als een christen-democratische organisatie zijn. Beide termen bedoelen aan te duiden dat wij in de politiek willen handelen vanuit de geest van het evangelie.

Van de leden van het CDA, en dus ook van de CDA-vertegenwoordigers wordt gevraagd, dat zij aanvaarden dat het evangelie richtsnoer is voor het politiek handelen van het CDA en dat zij op basis van het program en het beleid dit uitgangspunt uitdragen.

Het ligt niet op de weg van een politieke organisatie vragen te stellen, laat staan een verklaring te eisen omtrent iemands persoonlijke geloofsovertuiging.

In de CDA-organen dient een bezinning te blijven plaats vinden op de consequenties van de grondslag voor het praktisch politiek handelen.⁸⁰

Aan het eind van het congres werd Steenkamp officieel gekozen tot voorzitter van het federatieve CDA. Janssen van Raay werd eerste ondervoorzitter, R. Zijlstra tweede ondervoorzitter. Tezamen vormden zij het presidium van het federatieve CDA.

5.5 De open brief van de negen ARP'ers

Na het congres beraadden de partijen zich over de gevolgen van het CDA-congres. Tijdens de vergadering van het AR-partijbestuur van 29 augustus 1975 verklaarde De Koning:

Spreker heeft 'bewust' de verklaring van het partijbestuur van 19 augustus jl. niet gevolgd. Als dagelijks bestuurslid van het CDA heeft hij een eigen verantwoordelijkheid en is hij geen mandataris van de partij.

Ook voor de toekomst is het belangrijk dit hier zo te stellen.

Overigens is er de ruimte voor het partijbestuur om een dergelijke handelwijze niet zonder meer goed te keuren.⁸¹

Zover wenste het AR-partijbestuur niet te gaan. Wel handhaafde het in een resolutie, die werd aangenomen met 31 tegen vijf stemmen, het standpunt zoals dat was neergelegd in zijn uitspraak van 19 augustus 1975. Het partijbestuur stemde in met de wijze waarop Aantjes op het CDA-congres de antirevolutionai-

re visie had vertolkt. Het constateerde, dat de uitspraak van het CDA-congres niet in overeenstemming was met de opvattingen van het partijbestuur. Het partijbestuur meende, dat zowel in de ARP als in CDA-verband verder moest worden gesproken over deze problematiek. Een verdere integratie van partijen zou op bezwaren stuiten zolang op belangrijke punten een diepgaand verschil van inzicht bleek te bestaan. Eind september diende een extra AR-partijraad bijeengeroepen te worden.⁸²

Zoals reeds tijdens het congres zelf was gebleken, was niet iedereen binnen de ARP even positief gestemd over het optreden van Aantjes. Dit leidde tot een initiatief van de voormalige⁸³ directeur van de Dr. A. Kuypersstichting, Hoogendijk, om een open brief te publiceren van negen vooraanstaande ARP'ers uit verschillende geledingen van de partij, onder wie vijf stemhebbende leden van het partijbestuur. Naast Hoogendijk waren dat Albeda, Boukema, P. Bukman, De Graaf, A.J. van der Meer, Prins, Puchinger en J.P.I. van der Wilde. Prins en Puchinger waren, evenals Aantjes, afkomstig uit de Utrechtse SSR. Albeda en Boukema maakten deel uit van de Eerste Kamer voor de ARP. Bukman was algemeen secretaris van de CBTB, De Graaf vice-voorzitter van het CNV, Van der Meer algemeen secretaris van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond (NCW) en Van der Wilde secretaris van de Raad voor het Midden- en Kleinbedrijf en adviseur van het Centraal Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf (CIMK).

'Er is in de ARP een ontwikkeling op gang, waar wij diep ongelukkig mee zijn. Wij richten ons met onze visie hierop tot de partijraad van de ARP, maar ook tot de andere christen-democratische partijen', aldus de opening van de brief van de negen.⁸⁴ In het vervolg van de brief legden de ondertekenaars er de nadruk op, dat er sprake was van een conflict *binnen* de ARP. Zij stelden, dat er wat hen betreft geen meningsverschil was over het tweede deel van Aantjes' rede waarin hij had gesproken over de politieke betekenis van de 'Bergrede', om vervolgens des te harder te vallen over wat hij hier aan vooraf had laten gaan:

Maar wij moeten goed zien, dat dit deel van het betoog van Aantjes geen uitsluitel bevat over zijn gelijk of ongelijk in het eerste deel van zijn betoog, toen hij het had over de wijze waarop Kamerleden aan de grondslag gebonden moeten worden. In het eerste deel begint Aantjes een grondslagdiscussie, die onzes inziens slechts schade kan doen en waarmee de gereformeerde wereld in

het verleden leergeld heeft betaald. Daartegen – en daartegen al-
léén – richten zich onze bezwaren. Wij zijn van mening dat wij de
toekomst van de ARP, van het CDA en van de christelijke poli-
tiek niet op het spel mogen zetten door de hoogst ongelukkige
wijze waarop de grondslagkwestie in geding is gebracht. Naar on-
ze mening is dit op een onjuiste wijze geschied en wel op grond
van: principiële overwegingen; ethische overwegingen; politieke
overwegingen; organisatorische overwegingen.⁸⁵

Op elk van deze punten beargumenteerden de briefschrijvers
vervolgens hun stellingname. Wat betreft de principiële over-
wegingen wezen zij erop, dat de discussie die Aantjes was aan-
gegaan in wezen een stap terug betekende: 'Ons principiële be-
zwaar is, dat de visie, zoals die met name door Aantjes wordt
verwoord, een kortsluiting veroorzaakt met de ontwikkeling van
het antirevolutionaire denken sinds de jaren vijftig en dat daar-
mee teruggekomen wordt op gemeenschappelijk verworven vi-
sies met KVP en CHU. In deze lijn wordt in feite de klok te-
ruggezet. Aantjes c.s. lijken zich opnieuw te oriënteren op het
gesloten wereldbeeld uit een voorbije periode. (...) Zo rijden we
terug naar een station dat wij reeds gepasseerd zijn en waarheen
wij niet meer terugwillen.'⁸⁶

Het ging de briefschrijvers echter niet alleen over de inhoud,
maar tevens om de wijze van omgaan met elkaar: 'Wij zijn van
mening, dat in de sfeer van de omgangsethiek vanuit AR-kring
schokkende fouten worden gemaakt.'⁸⁷

Wat betreft de politieke overwegingen, werd gesteld dat er bui-
ten het CDA voor de ARP geen toekomst meer was: 'Wat ons
treft is, dat er nog velen zijn in AR kring, tot en met Kamerle-
den toe, die het doen voorkomen alsof de ARP nog vrij zou zijn
in haar keuze: vóór of tegen het CDA? Formeel moge deze keus
nog open staan, in feite heeft de ARP erkend dat de weg apart,
buiten het CDA om, een doodlopende weg is.'⁸⁸

Tenslotte waren er de organisatorische overwegingen: 'Wij vin-
den het een slechte zaak indien de ARP, omdat een deel van
haar aanhang zulks verlangt, bij een van de eerste besluiten van
het CDA de besluitvorming als zodanig weer ongedaan wil ma-
ken.'⁸⁹

De open brief kwam hard aan bij Aantjes. Het bleek, dat hij in
de nieuwe grondslagdiscussie vooral bijval kreeg van de tradi-
tionele stroming in de partij die het qua politieke koers met hem
oneens was. Omgekeerd nam een aantal mensen die het qua po-

litieke koers in beginsel wèl met hem kon vinden op het punt van de persoonlijke aanspreekbaarheid in de grondslagkwestie krachtig afstand van hem.

De KVP gaf inmiddels in niet mis te verstane bewoordingen te kennen, dat de kwestie een potentieel breekpunt vormde in de christen-democratische samenwerking. Op 3 september 1975 verklaarde het partijbestuur van de KVP unaniem, dat er voor hem geen ruimte meer was voor concessies.⁹⁰ De dag daarop stelde de KVP-voorzitter Vergeer in een rede in Oisterwijk, dat het CDA verzeild was geraakt in de ernstigste crisis in zijn nog prille bestaan. Hij zei te hopen, dat de ARP het CDA niet op het spel zou willen zetten, om hieraan toe te voegen: 'Dat laatste gebeurt als de ARP er op zou staan de discussie over het op het congres besliste punt te heropenen of anderszins op deze beslissing terug te komen dan wel als zulks niet het geval is daaraan consequenties voor de verdere voortgang voor het CDA zou verbinden ten aanzien van de ene lijst en/of de nieuwe partij.'⁹¹

5.6 'De Scheidslijn'

Binnen de CHU verdrong de discussie over de grondslag van het CDA de bestaande verschillen van inzicht over de bij de aflossing van de politieke hypotheek te volgen lijn voor enige tijd naar de achtergrond. In een brief, gedateerd 12 september 1975, richtte de CHU-top – bestaande uit Van Hulst, Kruisinga en Verschuer – zich tot de ARP-top – Aantjes, Albeda en De Koning. Doel van de brief was de AR-partijraad ertoe te bewegen door constructief overleg tot een oplossing te komen:

De komende vergadering van uw partijraad op 27 september a.s. kan van beslissende betekenis zijn. (...)

Wij willen (...) voor u niet verhelen, dat uit de talrijke reacties, die wij van onze leden ontvingen, toch wel duidelijk is gebleken hoezeer men zich gegriefd gevoeld heeft door de wijze, waarop de ARP bezig is de beginselvastheid voor de eigen partij te monopoliseren.⁹²

In de brief lichtte de CHU-top, met een beroep op De Savornin Lohman,⁹³ haar standpunt nog eens toe:

Wij kunnen gewoon niet anders, zonder met ons geweten in conflict te komen, dan de aloude lijn, die Lohman in het verleden al

heeft getrokken, principieel en consequent voort te zetten. Zoals u weet stelde Lohman, dat het Woord Gods normatief moest zijn voor alle handelen ook van de overheid.

In 1922 schreef hij:

‘Wat van het lid der Christelijk-Historische Unie op dit punt verlangd wordt, is niets anders dan de erkenning, dat de in de Heilige Schrift geopenbaarde ordening Gods, de regel is, waarnaar het gezag in den staat moet worden uitgeoefend’.

Het komt ons voor, dat u dit wel zult kunnen onderschrijven?

Verder zegt Lohman: ‘Mogelijk is het ook dat iemand – al is hij geenszins een Christusbelijder – praktisch toch hetzelfde beoogt als deze, immers zijn de op den christelijken godsdienst berustende beginselen uiterst verstandig, rationeel et cetera. Ieder wie dat inziet kan, al heeft hij zelf geen behoefte aan aanraking met Christus, zich voegen tot de Christelijk-Historische Unie, mits hij zijne verplichting erkent op publiek terrein zich te onderwerpen aan de ordinantiën Gods.’

Nu hopen wij toch, dat u met ons van mening zult zijn, dat deze laatste toevoeging van Lohman, mits hij zijne ... enzovoort enzovoort voor ons als christelijke beginselpartijen al een zeer moeilijke opdracht is in de praktijk, een opdracht, die we evenwel met Gods hulp naar eer en geweten in ons menselijk tekort zo goed mogelijk zullen moeten trachten te vervullen.⁹⁴

Vervolgens spitste de brief zich toe op de resolutie van het CDA-congres:

Als wij dan de resolutie van het congres in gedachten nemen, dan ontkomen wij er toch niet aan bij ons zelf te zeggen: ‘Het zou een formulering van Lohman zelf kunnen zijn geweest. Niet naar de letter misschien, maar wel naar de geest.’

Immers, wat is de betekenis van de resolutie anders dan de verplichting om: ‘Via program en beleid het evangelie uit te dragen’. In feite is naar ons gevoelen ook in zeer belangrijke mate aan uw verlangen tegemoet gekomen.

En waar gaat het nu in de discussie rond de resolutie om?

In de resolutie staat: ‘Van de leden wordt onder meer verlangd, dat zij via beleid en program het evangelie uitdragen’.

Iemand die dat onderschrijft is toch in politicus aanspreekbaar op het evangelie.

En zouden wij moeten oordelen: die man is geen christen. Hij heeft zich verplicht in publieke zaken het evangelie uit te dragen, maar hij is geen christen???⁹⁵

Terwijl de CHU-top in deze brief aldus een relatie legde met De

Savornin Lohman, ging Kruisinga in een in *De Nederlander* van 19 september 1975 verschenen artikel, getiteld 'Alleen met Jan Rap en zijn maat. Alleen met enkele vragen aan de ARP', behalve op Lohman, ook in op de relatie tussen het standpunt van de CHU en het denken van Hoedemaker:

Intussen zal het – gelet op de strikte eisen, die de ARP ons stelt – helaas waarschijnlijk zo worden, dat we als CHU wederom alleen zijn met 'Jan Rap en zijn maat'.

De visie van de Fries/Christelijk-Historische Hoedemaker op de ruimte, waarin een christelijke politieke groepering zich moet bewegen, zijn in CHU-kring bekend. Buiten de CHU minder. Dat geeft reden tot onbegrip buiten de CHU. Hoedemaker's uitspraak en beginsel was: 'Heel de kerk heel het volk'.

Het was destijds Kuyper niet onverschillig of Hoedemaker in zijn gevolg bleef. Maar Hoedemaker weigerde op de weg van afscheiding en vereenzelviging van Kuyper's ARP mee te gaan.

Schokking stelt: Omdat Hoedemaker weigerde het volk als geheel los te laten heeft Kuyper hem toegevoegd: 'Dan blijft ge alleen met Jan Rap en zijn maat'. Welnu, antwoordde Hoedemaker. Dan zijn Jan Rap en zijn maat mijn volk, hun God, mijn God. Hierin komt, zegt Schokking, diep de scheidslijn bij de CHU tot uiting.

De CHU wil in die traditie staan. Met Jan Rap en zijn maat, ons volk is hun God onze God. De traditie van Hoedemaker en Lohman. Hoedemaker is hier geheel in overeenstemming met Lohman.

In de Scheidslijn – april 1922, is Lohman over de ruimte voor leden en vertegenwoordigers en met Hoedemaker en met de congresresolutie geheel in overeenstemming. Lohman's tekst kon als toelichting dienen bij de aangewrochte resolutie op het CDA-congres. (...)

Wat de ARP nu van ons eist is: dat wij de ruimte, die in onze Unie altijd heeft geheerst en die Lohman in 1922 zo voortreffelijk heeft geformuleerd, opgeven. Dat wij naar een gesloten partij moeten van het karakter van Kuyper's ARP. (...)

Het zal door de ARP niet zo bedoeld zijn. Maar uit de zeer vele contacten van de CHU-kiezers, die wij hebben ontvangen, is één gevoelen vèr en vèr overheersend: gegriefdheid omtrent wat men ervaart als aantasting van de geloofwaardigheid van de mate van christen-zijn in de politiek van de CHU.

Het zal door de ARP allemaal niet zo bedoeld zijn. Het komt wel zo over op onze mensen. Nu zal op komende partijraden door de ARP worden gesteld, dat het zo niet was bedoeld. Maar ondertussen is kwaad geschied.

De gevoelens van talloze CHU'ers zijn: We zijn weer gewogen en te licht bevonden om met de principieel knapste jongetjes van de klas in één partij te zitten. Waarom mogen we dan eigenlijk wel samen in één federatie?⁹⁶

Dat het de CHU in deze kwestie, evenals de KVP, ernst was, bleek ook uit een op 13 september 1975 in *Hervormd Nederland* verschenen vraaggesprek met Verschuier, getiteld 'Principe tegenover principe – CHU wijkt niet voor ARP'. Uit dit interview: 'Voor de CHU is dit een heel principieel punt. Voor mij is het een even groot breekpunt als het CDA een gesloten partij zou worden als het voor Aantjes een breekpunt is als het CDA een open partij zou worden.'⁹⁷ Op de vraag of hij somber was over de perspectieven voor de totstandkoming van het CDA, antwoordde Verschuier:

Ja, erg somber. De ellende is, dat het geen zaak is van formules, het is een zaak van vertrouwen en ook van liefde voor elkaar. Het ligt voor ons principieel. Ik zou mij niet thuisvoelen in een partij die de lijn van de ARP volgt. Daar zou ik nooit aan beginnen. Dat is voor mij teveel een geloofsgemeenschap en daar heb ik wel andere mogelijkheden voor.⁹⁸

Verschuier schetste tevens een van de denkbare scenario's, wanneer de ARP voet bij stuk zou houden:

Een mogelijkheid is (...) dat vooraanstaande lieden in de drie partijen opstaan en zeggen: Laten we elkaar niet verloederen en in een onchristelijke strijd elkaar met christelijke uitgangspunten de oren wassen en buiten het kader van de drie christelijke partijen om het CDA gaan opzetten. De KVP en CHU samen in het CDA zonder ARP is niet reëel. Dan wordt toch voedsel gegeven aan de verkeerde gedachte dat de ARP principiëler zou zijn dan wij. En dat vertik ik. Wij zijn even principieel als Aantjes. Maar dan gaan wij de zaak wel aanscherpen. Dan gaan wij zeggen waarom de mensen de CHU moeten volgen en niet de ARP. Wij moeten allemaal eens op de knieën. Wij hebben de oppositierol voor een groot gedeelte laten varen vanwege het CDA. Andriessen heeft zijn uitlatingen in jullie blad teruggenomen op het CDA-congres. Wij kunnen nu met recht en reden van de AR vragen: Moet het nu zo? Ik wil dat ze ons een eindweegs tegemoet komen. Het is natuurlijk een verschrikkelijke zaak wat er nu gebeurt, maar er zijn grenzen.⁹⁹

Eveneens veelzeggend was het openingswoord van Verschuier tijdens de vergadering van de Unieraad van 20 september 1975. Hierin stelde de Unievoorzitter te bidden en te hopen, dat de ARP op basis van de statuten met CHU en KVP verder kon en wilde gaan. Hij liet hier echter op volgen: 'Maar wij mogen de ogen niet sluiten voor de mogelijkheid, dat het onverhoopt tot een breuk komt.'¹⁰⁰ Als het tot een breuk kwam, zou de CHU na moeten gaan, welke weg zij moest inslaan. Verschuier: 'Het ligt voor de hand dat wij dat doen in samenspraak met de andere christen-democraten die naar één christen-democratische partij streven. Wie dat behalve de KVP zullen zijn, valt thans niet te voorzien.'¹⁰¹ Verschuier zei het onjuist te vinden, en ook voorbarig, om op de Unieraadsvergadering al gedachten te ontwikkelen over de nieuwe weg:

We moeten niet vooruit lopen op de situatie van na de vergadering van de partijraad van de ARP. Maar als de situatie daartoe aanleiding geeft, wordt de Unieraad op korte termijn bijeengeroepen. (...)

De CHU heeft vanaf haar bestaan gestreden tegen het gevaar, dat een Christendemocratische partij loopt, namelijk: een besloten clubje van gelovigen, die onwillekeurig elkaar de maat gaan nemen en mede daardoor anderen uit gaan sluiten. De vraag, die ons nu verdeeld houdt is niet of de wereld naar christen-democratische politiek moet snakken, maar wie het voorrecht of de plicht hebben die te verwoorden en in de praktijk te brengen. En dan past ons, naar de principes van de CHU, een ongelooflijke bescheidenheid. Niet alleen mogen we ons niet uitnemender achten dan de ander, met Paulus mogen wij zeggen, dat Gods wegen zo wonderlijk zijn, dat God Zich kan openbaren ook door de politiek aan degenen, die niet van kindsaf zich tot Hem bekeerden. Daarom zal het CDA meer een partij van zoekenden dan van wetenden moeten zijn, meer van tollenaars dan van farizeeën, meer van hen die dienen dan van hen die heersen, meer van vertrouwen dan van vrees zijn. (...)

Als wij constateren, dat de huidige formules van de drie partijen gelden voor de kandidaatstelling voor de Kamer – als ik er van uitga, dat aan de geloofsbrieven van de CHU en ARP zelf door de ARP waarschijnlijk nog het minst getwijfeld wordt, dan kan ik tot geen andere conclusie komen dan dat het wantrouwen zich met name tot de KVP richt. Hier ligt in wezen het geschil, waarover ik grote teleurstelling heb. Teleurstelling omdat acht jaren ná de eerste besprekingen van de KVP op deze manier een nieuwe concessie wordt afgedwongen. Teleurstelling omdat een soort

automatisch ingebouwd christendom te vinden in de ontwerp-resolutie 'Ieder lid wordt geacht het uitgangspunt te aanvaarden' die twijfels moet wegnemen. Ik zeg dan in alle duidelijkheid: Bij zo weinig vertrouwen in elkaar, bij zoveel twijfels over de werking van ons uitgangspunt ook voor degenen, die niet het voorrecht hadden met de Bijbel opgevoed te worden, hoeft het niet meer. In een zodanig CDA zal ik mij niet kunnen vinden en ik vind, dat de CHU, gelet op zijn historie, er ook beslist niet aan mee kan doen.¹⁰²

5.7 De extra AR-partijraad van 27 september 1975

Inmiddels was tijdens de vergadering van het AR-partijbestuur van 12 september 1975 met 23 tegen tien stemmen een ontwerp-resolutie aangenomen voor de extra AR-partijraad.¹⁰³ In deze resolutie drong de ARP erop aan het gesprek over de grondslagkwestie voort te zetten, omdat het welslagen van het CDA sterk bevorderd zou worden als klaarheid over deze zaak werd geschapen. Blijkens de resolutie vertrouwde de ARP erop, dat overeenstemming mogelijk zou blijken. Herhaald werd, dat een christelijke partij herkenbaar moest zijn aan haar grondslag, haar program en haar beleid en aan de verbondenheid tussen deze drie elementen. Daaraan voegde de resolutie toe, dat 'van vertegenwoordigers van het CDA mag worden verwacht, dat zij de verbondenheid van deze drie elementen voor het politiek handelen aanvaarden'. Tenslotte stelde de resolutie, dat in de voorjaars-partijraden van 1976 moest worden bezien of de mogelijkheden voor één gezamenlijke lijst en één program aanwezig waren. Daarbij werd verondersteld, dat voldoende eenheid van visie over het functioneren van de grondslag zou zijn bereikt.¹⁰⁴ Tijdens de extra AR-partijraad van 27 september 1975 in Rotterdam bleek een onverwacht grote mate van eensgezindheid te bestaan. Nadat de talrijke voorgestelde amendementen op de resolutie van het partijbestuur een voor een waren ingetrokken, nam de partijraad haar met overgrote meerderheid in ongewijzigde vorm aan.¹⁰⁵ Tevens nam de partijraad met overgrote meerderheid een motie aan, ingediend door de voormalige directeur van het Instituut Stad en Landschap van Zuid-Holland en oud-minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening in het kabinet-De Jong, W.F. Schut. Volgens deze motie was het

formuleren van 'politieke beginselen' nu en in de toekomst voor het karakter van het CDA van beslissende betekenis. Bij het CDA-bestuur werd er daarom in de motie op aangedrongen het voorgestelde beraad tevens te benutten voor het formuleren van de voornaamste politieke beginselen.¹⁰⁶

Met de term 'politieke beginselen' greep de motie terug op de nota van de Contactraad. Daarmee opende zij een weg voor het bereiken van nadere overeenstemming tussen de drie partijen over de functionering van de grondslag. Tijdens de eerste vergadering van de in juli 1975 ingestelde programcommissie-Goudzwaard, op 11 september 1975, was bovendien aan de orde geweest of het program zou moeten aanvangen met een doctrine-deel of beginsel-deel, een aantal algemene politieke uitgangspunten of beginselen. De commissie had besloten, dat het te vervaardigen program zou bestaan uit een eerste deel met een aantal algemene politieke uitgangspunten of beginselen. Dit deel diende in principe een langere geldigheidsduur te hebben dan de normaal voorziene vierjarige periode. Het tweede deel moest een bundeling zijn van meer concrete, in de eerstvolgende parlementaire periode te verwezenlijken actiepunten.¹⁰⁷

Op 29 september 1975 gaf de CHU-top – Van Hulst, Kruisinga en Verschuier – naar aanleiding van de partijraad van de ARP een verklaring uit, waaruit bleek dat zij, zij het onder zekere voorwaarden,¹⁰⁸ bereid was het door de ARP verlangde gesprek ook daadwerkelijk aan te gaan. Kort hierna liet ook het partijbestuur van de KVP weten bereid te zijn tot een gesprek.¹⁰⁹ Een breuk binnen het CDA-in-wording leek op de valreep voorlopig afgewend.

5.8 De vergaderingen van de CDA-top in Berg en Dal en Haften

Op 30 en 31 oktober 1975 kwam, overeenkomstig de wens van de AR-partijraad, in hotel Erica in Berg en Dal het dagelijks bestuur van het CDA bijeen, onder voorzitterschap van Steenkamp.¹¹⁰ In het beraad lukte het ook de tweede dag niet tot overeenstemming te komen. Aantjes noemde het 'dramatisch te moeten constateren dat het dagelijks bestuur er zo indringend en in zo goede sfeer over heeft kunnen spreken, maar dat toch in wezen het verschil is gebleven. Niet moet worden gesuggereerd dat

de standpunten zodanig dichter bij elkaar zijn gekomen, dat er thans nog slechts een klein stukje verschil van mening is overgebleven.¹¹¹ De kluwen dreigde onontwarbaar te worden, toen hij thans ook expliciet een verbinding trachtte aan te brengen tussen de kwesties van de grondslag en politieke koers. Zo merkte hij op: 'Of er voldoende eenheid van visie met betrekking tot het functioneren van de grondslag bestaat kan pas goed worden beoordeeld als de politieke hypotheek is afgelost.'¹¹² Aantjes wees erop, dat bij de algemene beschouwingen de drie fracties een verschillend standpunt hadden ingenomen ten aanzien van een drietal punten, te weten het uitgavenbeleid, het defensiebeleid en het onderwijsbeleid. In *Nederlandse Gedachten* van die week had hij, zo betoogde hij, geschreven dat zijns inziens het CDA niet zou staan of vallen met het uitkomen met één lijst bij de eerstkomende verkiezingen. Wanneer men stelde dat dit wel zo was, oefende men ten onrechte druk uit op de beslissing over de ene lijst:

Wij moeten ons de mislukking niet aanpraten. Als de ene lijst er niet komt, maar bijvoorbeeld lijstverbinding, hebben we toch al heel wat gedaan.

De heer Aantjes geeft toe dat aan een lijstverbinding veel risico's vastzitten. Wij hebben echter uitdrukkelijk de eenheid van politiek beleid als voorwaarde gesteld. Wij moeten de bestaande verschillen evalueren. Welnu, de bij de algemene beschouwingen gegeven aanzet is niet goed geweest. Als de politieke verhoudingen blijven zoals ze zijn zal de heer Aantjes de ARP adviseren niet aan de ene lijst deel te nemen.¹¹³

Ook Kruisinga meende, 'dat een lijstverbinding niet zo'n slechte zaak is als wel wordt gesuggereerd. Hij acht zelfs een beter electoraal resultaat waarschijnlijker dan in geval van één lijst. Niettemin is de heer Kruisinga voorstander van het uitkomen met één lijst. Wij moeten dan echter wel reëel met elkaar praten. Het gaat niet over ondergeschikte punten.'¹¹⁴

Uiteindelijk werd tijdens dit beraad gekomen tot een nadere omschrijving van hetgeen verwacht werd van vertegenwoordigers van het CDA: het moest gaan om 'herkenbare christen-democraten', die instemden met de benaderingen zoals die in de door de gezamenlijke wetenschappelijke instituten eerder dat jaar uitgebrachte nota *Plichten en perspectieven. Aanzet voor een profielschets van het CDA* waren geschetst.¹¹⁵ Het dagelijks bestuur

nam voorts het ARP-verlangen inzake het formuleren van 'politieke beginselen' over, zij het dat de KVP hier alleen voor te vinden was als een dergelijk program van uitgangspunten een bijdrage zou leveren aan de actuele problematiek.¹¹⁶ Met overgrote meerderheid sprak het dagelijks bestuur uit, dat er overeenstemming bestond over de grondslag van het CDA, alsook over het feit dat een beroep op het evangelie in het CDA een legitieme zaak was. Tevens was er overeenstemming over dat de grondslag moest functioneren in program en beleid.

Verschil van mening bleef er bestaan over de vraag of van de vertegenwoordigers van het CDA mocht worden verwacht dat zij ook persoonlijk het evangelie voor hun politieke handelen aanvaardden. Het dagelijks bestuur zag in dit meningsverschil echter 'geen beletsel' voor de totstandkoming van een gezamenlijke kandidatenlijst van ARP, CHU en KVP bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen.¹¹⁷ Aantjes en Corporaal stemden tegen.¹¹⁸

Nadat in Berg en Dal vooral de grondslagkwestie aan de orde was geweest, werd 14 dagen later door het dagelijks bestuur van het CDA in restaurant Haaften te Haaften onder leiding van – opnieuw – Steenkamp gesproken over de aflossing van de politieke hypotheek in verband met het tot stand brengen van één lijst.¹¹⁹ Tijdens dit beraad kwam een sterke verdeeldheid aan de dag. Over Kruisinga vermeldt het verslag: 'De heer *Kruisinga* is van mening dat de val van het kabinet inderdaad ernstig moet worden overwogen. We zijn daar althans dicht bij. (...) De heer *Kruisinga* wil nogmaals opmerken dat ernstig moet worden overwogen het kabinet naar huis te sturen. Dit zou bijvoorbeeld dienen te gebeuren als het kabinet de ondernemingsraden wil structureren op de wijze die het NVV voorstaat.'¹²⁰

Een van de achtergronden van de verdeeldheid werd gevormd door het feit, dat ook de kwestie van een eventuele intentieverklaring over samenwerking met de progressieve partijen aan de orde kwam. Kruisinga merkte op, dat de CHU een tegenstander was van uitspraken vooraf, zij het dat de CHU dit niet onder alle omstandigheden wilde uitsluiten. Aantjes daarentegen verklaarde dat naarmate de brugfunctie van het kabinet-Den Uyl kabinet beter geslaagd was, ARP en KVP meer morele verplichtingen hadden tot een stellingname vóór de verkiezingen. Andriessen had begrip voor de door de CHU gewenste open opstelling. Naar zijn mening moest het CDA van dit onderwerp

thans niet al te zeer een punt van discussie maken. Het kon later worden bekeken. In principe was hij echter wel voorstander van het afleggen van een intentieverklaring.¹²¹

Het dagelijks bestuur kwam in meerderheid tot de conclusie, dat het uitkomen met één CDA-lijst (c.q. -lijsten) bij de eerstkomende Kamerverkiezingen onmisbaar was voor de geloofwaardigheid van het CDA in de nationale politiek en de verdere ontwikkeling daarvan. De voorzitter van de ARP, De Koning, onthield zich van stemming. De gehele CHU-delegatie en de secretaris van de ARP, Corporaal, stemden tegen dit onderdeel van de conclusies van het beraad in Haaften.¹²²

Dat er inzake de aflossing van de politieke hypotheek van een tamelijk fundamenteel verschil van inzicht tussen Kruisinga en Verschuier sprake was, valt slechts zeer ten dele op te maken uit de (summiere) notulen van bestuursvergaderingen uit deze periode. Een uitzondering vormen in dit opzicht echter de notulen van de bestuursvergadering die twee dagen na afloop van het beraad in Haaften plaatsvond en waaruit de volgende passage afkomstig is:

De voorzitter meent te moeten concluderen dat de besprekingen in Haaften voor de CHU niet onverdeeld gunstig genoemd kunnen worden en meent dat de CHU-delegatie ten aanzien van de politieke hypotheek een meer loyale houding had kunnen innemen.

De heer Kruisinga vindt het niet zo vanzelfsprekend – wat vaak wordt aangevoerd – dat het gemeentelijk en provinciaal samengaan ook een landelijk samengaan moet inhouden. Hij pleit tegen de intentieverklaringen vooraf, die immers verlies van eigen identiteit betekenen, zeker tussen twee uitersten. Het CDA is opgeblazen wanneer de ARP 13 december [de datum van de eerstvolgende AR-partijraad] nee zegt en de taxaties wijzen in die richting.

Voorts zegt hij dat de discussies over de éne lijst nu, in strijd zijn met de afspraken van Woudschoten. Hij besluit met de conclusie dat het CDA toch doorgang zal vinden en als er niet één lijst is, er daarom geen wezenlijk verschil in de stemuitslag zal zijn.

De vergadering overweegt wat tot 13 december zal dienen te worden gedaan om de verkeerde indruk ten aanzien van de CHU die na Haaften is ontstaan, weg te nemen. Een artikel van de voorzitter in *De Nederlander* zal worden afgewacht.¹²³

Het artikel in *De Nederlander* waarop in dit citaat wordt gedoeld

verscheen op 21 november 1975. In dit artikel ging Unievoorzitter Verschuer thans ook publiekelijk de confrontatie met fractievoorzitter Kruisinga aan, waarbij hij niet schroomde de portefeuillekwestie te stellen.¹²⁴

Voor de volgende verkiezingen staan ons twee wegen naar mijn mening open. Een gezamenlijke christen-democratische weg met één lijst of een heilloze polarisatie met drie lijsten.

Ik zie alleen wat in het gescheiden optrekken van de CHU, waar ik overigens geen verantwoordelijkheid voor zou willen dragen, als wij ons scherp kunnen profileren. Dit zal met zich brengen een zich afzetten tegen andere partijen en niet alleen VVD en PvdA, maar ook KVP en ARP.

Ik ben daarom, met voorbijgaan van verschillen, die in de huidige politieke situatie liggen en die ik zeker onderken, van mening dat alledrie de christen-democratische partijen op korte termijn offers moeten brengen om zich op langere termijn te handhaven. Ik weet dat mijn opvattingen gedeeld worden door een groot gedeelte van de Unie, die mij regelmatig wijzen op de groeiende samenwerking. Er is nog een andere reden om te weten, dat het niet komen met één lijst het einde van het CDA zal betekenen. Denken sommige CHU- en ARP-leden zich nog de luxe van een eigen lijst bij volgende verkiezingen te kunnen permitteren, vast staat dat de KVP dit station mentaal is gepasseerd. Men kan alleen nog maar een nieuwe christelijke volkspartij voor ogen staan en al kan men met mij aan de effectiviteit daarvan twijfelen, zij zullen zeker niet met een onvolledig CDA genoeg kunnen nemen.¹²⁵

Dat Verschuer in Haften tegen het onderdeel van de conclusies had gestemd waarin stond dat het uitkomen met één CDA-lijst (c.q. lijsten) bij de eerstkomende Kamerverkiezingen onmisbaar was voor de geloofwaardigheid van het CDA, verklaarde hij in ditzelfde artikel als volgt: 'Als ik toch tegen de tekst gestemd heb is dat omdat ik (misschien meer bestuurlijk dan politiek denkende) er ernstig bezwaar tegen had aan het einde van een lange dag door het dagelijks bestuur van het CDA een uitspraak te laten doen met verstrekkende gevolgen (het einde van het CDA) zonder daar in eigen organen over te hebben gesproken. Ik vond dat ik als uw voorzitter dan te ver was gegaan hoezeer, nogmaals, ik deze zin onderschrijf. Ik betreur het dat met name door het standpunt van de CHU Haften somber eindigde, misschien somberder dan nodig was.'¹²⁶ De cruciale datum was 13 december 1975: 'Een ding is zeker: het belangrijkste

bedrijf voor wat het drama of het blijspel van het CDA kan worden, speelt op 13 december. Mogen wij de kracht en het inzicht ontvangen om de juiste beslissing te nemen.¹²⁷

Op 17 november 1975 was inmiddels ook het KVP-bestuur bijeen geweest. Tijdens deze vergadering merkte Van Agt op, 'dat er vanuit het kabinet een dringende behoefte is aan snelle duidelijkheid. Wij hadden achter ons het perspectief van een reële toekomst die nabij was. De positie van ons in het kabinet is bijzonder moeilijk geworden. Stel dat het kabinet het volhoudt tot 1977 dan is er gedurende de tijd dat de onzekerheid duurt voor ons geen achterban en daardoor minder gezag in het kabinet.'¹²⁸ Ook Andriessen verwachtte geen definitieve uitspraak van de ARP op 13 december 1975 en stelde daarom voor onmiddellijk met de commissie Noodprocedure te starten. Dit voorstel werd met 46 tegen zes stemmen aangenomen, bij een onthouding. Er waren 54 aanwezigen.¹²⁹ De commissie kwam onder voorzitterschap te staan van mevr. Leyten.¹³⁰

5.9 De actie 'Wij horen bij elkaar'

De Unieraad en de partijraden van de ARP en de KVP van december 1975 en januari 1976 stonden voor de taak om het resultaat van het CDA-overleg in Berg en Dal te beoordelen. Op 24 november 1975 richtte het presidium van het CDA zich in een brief tot de leden van de partijraden van ARP en KVP en de Unieraad, waarin het vaststelde 'dat de discussies in een beslissend stadium zijn gekomen en tevens dat ernstige bezorgdheid was ontstaan over het welslagen van het CDA. (...) Wij doen een dringend beroep op u de conclusies van "Berg en Dal" over te nemen en aldus de rond het CDA-congres ontstane discussie af te ronden.'¹³¹

Na de kiezersuitspraken bij de Staten- en raadsverkiezingen van 1974, kwam er kort voor de partijvergaderingen hiernaast echter spontaan een belangrijk nieuw signaal vanuit de lagere partij-regionen ten gunste van een spoedige vorming van het CDA. Op 19 november 1975 namen de voorzitter van de Haarlemmermeerse CHU-afdeling, P.J. Rijpstra, en de voorzitters van de KVP-afdeling en AR-kiesvereniging ter plaatse, A. Houtsma en M. Kamper, in het Hoofddorpse raadhuis gedrieën het initiatief tot wat spoedig zou uitgroeien tot de actie 'Wij horen bij el-

kaar'.¹³² In Gelderland bleek op dat moment eveneens een pro-CDA-beweging te zijn ontstaan, terwijl ook in Limburg en Noord-Brabant actie was.¹³³

Spoedig kwamen de initiatiefnemers met een aantal telefonisch door hen uitgenodigde personen uit het hele land in Utrecht bijeen onder het motto 'CDA, ja!'.¹³⁴ Een actiecomité werd gevormd, dat bestond uit G.J.N. van den Berg (medewerker NCRV), de Arnhemse wethouder A.J. Berkhout, de uit Nunspeet afkomstige J.J. van der Laan, Rijpstra, het rechtstreekse CDA-lid A.H.A. Veenhof en mevr. A.M. van der Werf-Terpstra, jarenlang lid van het KVP-partijbestuur en tevens voorzitter van de kring Gelderland van de KVP.¹³⁵ In hotel Het Roode Koper in Leuvenum, dat eigendom was van mevr. Van der Werf-Terpstra, werd een klein secretariaat gevestigd, waarvan zijzelf en haar dochter de kern vormden. Een postbusnummer (1975) werd geopend, waarop duizenden mensen hun adhesie betuigden aan de initiatiefnemers. Velen stortten ook op een speciaal hiertoe geopend gironummer bedragen ter bestrijding van de actiekosten.¹³⁶

Een advertentiecampagne werd gestart¹³⁷ en begin december 1975, kort vóór de AR-partijraad en de Unieraad,¹³⁸ verscheen een nationaal manifest, waarvan de tekst als volgt luidde:

1. ARP, CHU en KVP kiezen aan de basis met overtuiging voor het CDA.
2. Er is reeds heel veel tot stand gebracht:
 - x politieke eensgezindheid in het overgrote deel van provincies en gemeenten;
 - x politieke eensgezindheid in de Eerste Kamer;
 - x politieke eensgezindheid in Europees verband;
 - x politieke eensgezindheid van de wetenschappelijke instituten;
 - x politieke eensgezindheid in tal van publikaties.
3. De verschillende politieke opstelling in de Tweede Kamer ten opzichte van het kabinet-Den Uyl bemoeilijkt het bereiken van volledige politieke overeenstemming. Dit mag de toekomst van het CDA niet blokkeren. De huidige situatie leert dat het voor het CDA van levensbelang is om bij de eerstvolgende Kamerverkiezingen met één lijst uit te komen.
4. De principiële overeenstemming daartoe is in ruime mate aanwezig (vastgelegd in de statuten van het CDA, in uitspraken van partijorganen, in geschriften en redevoeringen). De resterende nuanceverschillen mogen het gezamenlijk optreden niet meer in de weg staan (Berg en Dal).

5. In de huidige situatie is het voor het elan van het CDA dringend nodig, dat elk van de drie partijraden zich wederom positief uitspreekt voor het CDA en ondubbelzinnig de politieke wil laat blijken aan te sturen op een gemeenschappelijke lijst bij de komende verkiezingen.¹³⁹

Het manifest was mede ondertekend door 174 'prominenten', onder wie Altling von Geusau, J.E. Andriessen, J.A. Bakker, Beel, Beelaerts van Blokland, Bleumink, mgr. Bluysen, Bogaers, J.R.M. van den Brink, Bukman, I.N.Th. Diepenhorst, Van Dulst, Duynstee, A. van Es, De Geer van Oudegein, Geuze, Van der Grinten, Grosheide, Hoogendijk, De Jong, Kremers, Laan, Lanser, Van Lieshout, Mellema, Mertens, Mommersteeg, Nelissen, J.W. de Pous, De Quay, Romme, Roolvink, Schmelzer, Y. Scholten, Schut, W.R. van der Sluis, Van der Stee, A.D.W. Tilanus, Udink, Van Veen, Veringa, J. Weitenberg, jkvr. Wttewaal van Stoetwegen en R. Zijlstra.¹⁴⁰

Hoewel de actie een spontaan karakter droeg en ten diepste voortkwam uit een op veel plaatsen in het land levend onbehagen over het aanhoudende geruzie binnen en tussen de onderscheiden fractie- en partijtoppen onderling, hadden verscheidene leden van het actiecomité tevens goede contacten met 'prominenten' uit de drie partijen die sympathiseerden met het doel van de actie. Zo maakte mevr. Van der Werf-Terpstra sedert lang deel uit van het KVP-partijbestuur en kende zij uit dien hoofde zeer veel personen aan de top. Een ander voorbeeld was Veenhof, die in verbinding stond met personen als oud-premier De Jong, Kremers en Schmelzer van KVP-zijde, Beelaerts van Blokland en Y. Scholten van CHU-zijde en de antirevolutionair Schut, die tezamen als een soort 'klankbord' fungeerden.¹⁴¹ Ook het CDA-secretariaat speelde informeel een rol bij de actie.¹⁴² Tenslotte beschikte de leiding van de actie over goede contacten met de publiciteitsmedia, in het bijzonder met M. Bruyns en W. van der Linde (TROS) en J. Zindel (NCRV).

Tijdens een TV-uitzending van de NCRV werden in een latere fase, aan de vooravond van de *definitieve* besluitvorming over de ene CDA-lijst, de in totaal 80.000 verzamelde handtekeningen symbolisch overhandigd aan CDA-voorzitter Steenkamp.¹⁴³

5.10 De (voorlopig) afrondende besluitvorming

Binnen de ARP-leiding spitste het meningsverschil over de werking van de grondslag zich inmiddels toe op de vraag of het in Berg en Dal gebleken verschil van mening inzake de grondslag geen beletsel 'was' dan wel geen beletsel 'behoefde te zijn' voor de ene lijst. Aantjes was er vóór uit te spreken dat het meningsverschil geen beletsel 'behoefde te zijn'.¹⁴⁴ Het AR-partijbestuur volgde Aantjes hierin, zij het met een stemverhouding van 18 tegen 16 stemmen.

De ontwerp-resolutie voor de partijraad van 13 december 1975 als geheel werd met 22 stemmen vóór, 11 stemmen tegen en drie onthoudingen aangenomen.¹⁴⁵ Gedurende de maanden augustus tot en met december 1975 was de steun voor Aantjes in het partijbestuur van de ARP kennelijk drastisch afgenomen. De resolutie waarmee het partijbestuur van de ARP op 29 augustus 1975 zijn instemming had betuigd met de wijze waarop Aantjes op het CDA-congres de antirevolutionaire visie had vertolkt, was immers nog met 31 tegen vijf stemmen aangenomen.

De partijraad van 13 december 1975 te Hoogeveen nam de formulering van Aantjes over.¹⁴⁶ Tijdens deze partijraad volgde H.A. de Boer De Koning, die begin dat jaar door een hartinfarct was getroffen, op als partijvoorzitter.¹⁴⁷ De Boer was, naast secretaris van de Christelijke Kruideniersbond, onder meer voorzitter geweest van de ARJOS, wethouder van de gemeente Velsen en lid van de Provinciale Staten van Noord-Holland. Sinds februari 1972 was hij lid van de Tweede Kamer voor de ARP. Wel kende hij aanzienlijke reserves jegens het CDA, maar dit had zijn voordelen, want welke voorzitter zou een ten dele nog aarzelende partij beter over de streep kunnen trekken?¹⁴⁸

Tijdens de Unieraad van 13 december 1975 hield Verschuer een belangrijke redevoering, waarin hij waarschuwde voor een al te grote concentratie op de korte termijn-problemen bij de aanstaande aflossing van de politieke hypotheek:

Ik ben niet bereid het CDA te laten afspringen over korte termijn vraagstukken van weinig principiële aard en op deze manier in Den Uyls prijzenkast een gebarste CDA-bokaal te plaatsen. Degenen die de brugfunctie van het kabinet-Den Uyl, naar mijn mening niet ten onrechte beklemtone, mogen niet deze brug overgaande de brug voor de christen-democratische samenwerking ophalen.¹⁴⁹

Hij stelde de CHU voor de keuze:

Ik ben, dat weet ik, meer iemand van de politieke redelijkheid dan van de scherpslijperij, meer van het compromis dan van de felle strijd.

Als zodanig ben ik dan misschien typisch christelijk-historisch. Ondanks het feit dat het mij moeite kost niet tot het uiterste compromissen te zoeken, zoek ik nu geen compromis.

Ik vraag u zich nu en hier duidelijk uit te spreken voor of tegen het CDA. Net zo goed als wij van de ARP in Hoogeveen vragen en verwachten dat zij zich door het aanvaarden van de conclusies van Berg en Dal duidelijk uitspreken voor het CDA, vraag ik u u uit te spreken.

Nu mogen wij geen slagen meer om de arm houden, anders dan statutair vastgelegd. Nu moeten wij daarnaar handelen op de plaats waar we staan.¹⁵⁰

De Unieraad nam hierop met algemene stemmen een door oud-minister Y. Scholten – mede namens Blankestijn, mevr. D.Y.W. De Graaff-Nauta, A.B. Kramer en Schuring – ingediende resolutie aan, waarin werd uitgesproken dat het in Berg en Dal geconstateerde verschil ten opzichte van het uitgangspunt geen beletsel was voor de totstandkoming van één lijst.¹⁵¹

Voorts stelde de resolutie, conform het betoog van Verschuier, 'dat bij het tot stand brengen van de politieke eensgezindheid de nadruk moet liggen op de lange-termijn-politiek, waarbij het in voorbereiding zijnde programma als toetssteen moet dienen en dat de korte-termijn-politiek niet tot dusdanige opstellingen mag leiden van de drie fracties, dat daarmede het eigen profiel wordt verscherpt ten koste van de andere christen-democratische partijen, en met name ten koste van het CDA'.¹⁵² Met deze stellingname was de positie van het Uniebestuur ten opzichte van de fractie versterkt, hetgeen het aflossen van de politieke hypotheek in de erop volgende maanden aanzienlijk zou vergemakkelijken.

Het KVP-partijbestuur besloot op 15 december 1975 niet terug te komen op zijn eerdere besluit om een commissie Noodprocedure in te stellen.¹⁵³ Twee dagen later merkte Andriessen in het dagelijks bestuur op, 'dat hij bij het voortduren van de huidige, onzekere situatie in en rondom het CDA op langere termijn niet meer beschikbaar zal zijn voor het CDA'.¹⁵⁴

Op 31 januari 1976 ging ook de partijraad van de KVP te Amsterdam akkoord met de verklaring van Berg en Dal inzake de grondslag.¹⁵⁵

Met de partijraad van de KVP kwam de discussie over het functioneren van de grondslag tot een voorlopige afronding. De draad zou pas na de Kamerverkiezingen van 1977 weer worden opgepakt.¹⁵⁶

5.11 Het knelpuntenoverleg

Op 9 december 1975 deed de CHU-Tweede-Kamerfractie een brief uitgaan naar de fracties van ARP en KVP. De brief bevatte een voorstel om, mede in het licht van de conclusies van Bergen Dal en Haaften, een aantal gemeenschappelijke studiecocommissies ad hoc in te stellen teneinde een zo groot mogelijke eenheid van opvatting te bewerkstelligen over een aantal actuele onderwerpen met betrekking tot het beleid van het kabinet-Den Uyl. De resultaten van dit overleg zouden in een gezamenlijk fractieoverleg kunnen worden besproken.

Nadat de beide andere fracties met dit voorstel akkoord waren gegaan,¹⁵⁷ werden in januari 1976 uit de drie fracties een tiental werkgroepen gevormd om knelpunten te bespreken. Er kwamen werkgroepen voor de onderwerpen overheidsuitgaven en collectieve lasten, het beleid ten aanzien van de ondernemingen, het beleid met betrekking tot de zelfstandigen, onderwijs, inkomenspolitiek, bezitsvorming, grondpolitiek, volkshuisvesting, mediabeleid, veiligheidsbeleid en bestuurlijke herindeling.¹⁵⁸

Elk van deze werkgroepen bracht van haar besprekingen een rapport uit. Deze rapporten werden, na een bespreking in eigen kring, voorgelegd aan de plenaire vergadering van de drie fracties. Tussen 3 maart en 27 april 1976 hadden in totaal zeven gemeenschappelijke fractievergaderingen over de rapporten van de knelpuntencommissies plaats.¹⁵⁹

Op 4 mei 1976 besloten de drie fracties voortaan wekelijks op dinsdagmorgen gemeenschappelijk fractieberaad te houden over de Kameragenda van de desbetreffende week.¹⁶⁰ Dergelijk beraad zou een besluitvormend karakter dragen. De gemeenschappelijke besluitvorming werd voorbereid door de samenwerkende fractiecommissies, samengebracht als CDA-commissies. Het reeds bestaande informele fractiebesturenoverleg en het voorzittersoverleg kregen een officieel karakter. Tenslotte werd een gemeenschappelijk fractiesecretariaat ingesteld.¹⁶¹ Twee weken later werd onder voorzitterschap van Andriessen

officieel begonnen met het gemeenschappelijk fractieberaad.¹⁶² Dit fractieberaad had nadien wekelijks op dinsdagochtend plaats.¹⁶³

Het om de veertien dagen tussen de drie fractievoorzitters roulerende voorzitterschap van het gemeenschappelijk fractieberaad had tot gevolg, dat Kruisinga rechtstreeks betrokken werd bij het zogeheten 'Royal-overleg' tussen de confessionele fractievoorzitters in de Tweede Kamer en de geestverwante bewindslieden. Eerder hadden de bewindslieden een dergelijk verzoek van Kruisinga nog afgewezen.¹⁶⁴

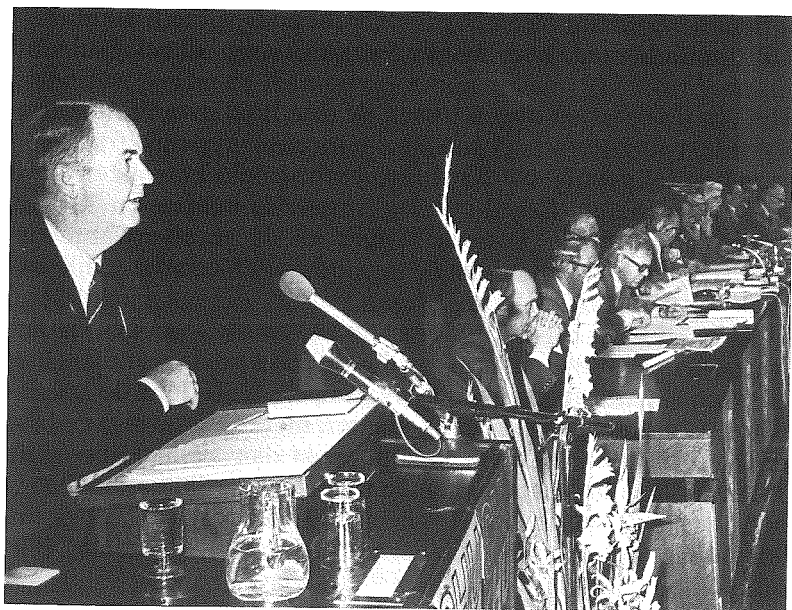
Op 25 mei 1976 brachten de besturen van de Tweede-Kamerfracties een 'proeve van een evaluatie' uit van de werkzaamheden van de interfractionele werkgroepen.¹⁶⁵ Tijdens de behandeling van dit rapport, zes dagen later, merkte Kruisinga op, dat er meer overeenstemming was geweest dan hij had verwacht: 'Scheidslijnen liepen of tussen de fracties onderling of in de verhouding van twee fracties tot één; dit liep doorgaan niet parallel aan de politieke opstelling ten opzichte van dit kabinet.'¹⁶⁶

5.12 De nadere voorwaarden van de ARP

In maart 1976 bereikte de commissie-Goudzwaard overeenstemming over een ontwerp-Program van uitgangspunten en een ontwerp-verkiezingsprogramma voor de periode 1977-1981, getiteld 'Niet bij brood alleen'.¹⁶⁷ Ook het knelpuntenoverleg was toen reeds in volle gang en verliep voorspoedig. Met dit al leken de voorwaarden geschapen voor de drie partijen om positief te beslissen over de gemeenschappelijke lijst bij de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen.

In zijn op 10 april 1976 te Utrecht gehouden vergadering besloot de Unieraad met zeer grote meerderheid van stemmen de algemene vergadering van de Unie voor te stellen uit te spreken dat aan de voorwaarden voor de totstandkoming van één CDA-kandidatenlijst voor de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen was voldaan.¹⁶⁸

Gevolg gevend aan het advies van de Unieraad, sprak de algemene vergadering van de CHU op 22 mei 1976 te Utrecht in overgrote meerderheid – ruim 90% van de uitgebrachte stemmen – inderdaad uit, dat aan de voorwaarden voor één lijst was voldaan. De algemene vergadering machtigde de Unieraad om

Utrecht, 22 mei 1976. CHU-voorzitter Verschuier spreekt de algemene vergadering van zijn partij toe, die in overgrote meerderheid zou besluiten dat aan de voorwaarden voor één lijst was voldaan.

in september de definitieve beslissing over het uitkomen met één lijst te nemen. Indien vóór september de politieke situatie evenwel wezenlijk veranderde diende de beslissing over de ene lijst te worden heroverwogen, aldus de algemene vergadering.¹⁶⁹

De kiesvereniging Honselersdijk formuleerde in een motie, dat het CDA vóór de verkiezingen geen voorkeur diende uit te spreken. Verschuier zei alle vertrouwen in de verdere gesprekken tussen de drie partijen te hebben en vond het daarom niet gewenst in te gaan op de motie-Honselersdijk over het niet uitspreken van een voorkeur. Beter was, zo zei hij, om nu uit te spreken, dat bij de verdere besprekingen niet het beleid van het kabinet-Den Uyl inzet van de verkiezingen moest zijn, maar een duidelijk, op de toekomst gericht profiel van het CDA. Honselersdijk trok na dit voorstel zijn motie in.¹⁷⁰

Precies een week later sprak ook de KVP-partijraad zich te Nijmegen uit voor de ene CDA-kandidatenlijst bij de volgende Kamerverkiezingen. Het partijbestuur werd gemachtigd op dit punt

in het najaar de definitieve beslissing te nemen.

Op deze partijraad bood tevens de commissie-Noodprocedure haar rapport aan het partijbestuur aan. De commissie was unaniem van mening dat – in het geval de éne CDA-lijst er bij de eerstkomende Tweede-Kamerverkiezingen niet kwam – de KVP zich in christen-democratisch politieke zin diende te profileren. De commissie meende dat dan een nieuwe politieke partij moest worden geformeerd als organisatorische bedding voor de christen-democratische politiek in 1977 en volgende jaren. De meest voor de hand liggende werkwijze was de KVP daartoe om te vormen. Het rapport van de commissie stelde, dat de voorbereiding van deze variant alleen dán niet in gang mocht worden gezet, indien op of rond 1 juni 1976 vaststond dat per ultimo september de definitieve zekerheid zou worden verkregen dat de ene CDA-lijst tot stand kwam. Daarbij moest volgens de commissie de mogelijkheid worden opgehouden dat op elk ogenblik zowel de oorspronkelijke samenwerkingspartners als andere, zich als gelijkwaardige deelnemers konden aansluiten bij hetgeen tot stand kwam. Als suggesties voor een naam werden in het rapport genoemd: 'christen-democratische partij (CDP)' of 'christen-democraten Nederland (CDN)'.¹⁷¹

Tot de andere varianten die binnen de commissie waren overwogen: aansluiting van de KVP bij een nieuwe christen-democratische partij, zo die bijvoorbeeld door een aantal belangrijke personen uit de drie partijen werd opgericht; de KVP, materieel en formeel, opheffen en het geheel inbrengen in het CDA als vierde poot; als KVP doorgaan met één van de huidige partners in het CDA indien de andere partner het tot stand komen van één lijst verhinderde; en de christen-democratische gedachte loslaten en een nieuwe (program)partij oprichten.¹⁷²

In de ARP lagen de zaken echter opnieuw minder eenvoudig. Dit was reeds gebleken tijdens een bezinningsbijeenkomst van partijbestuur, Kamerfracties en bewindslieden van de ARP op 30 en 31 januari 1976. Volgens het verslag van deze bijeenkomst stelde Aantjes, dat iedereen het CDA wilde. De vraag was alleen welk CDA: 'Het is niet genoeg als er een CDA komt met het karakter zoals de KVP dat voor ogen staat en een beleid zoals de CHU voor ogen staat en waarin dan nauwelijks meer ruimte is om de ARP in te herkennen.'¹⁷³ Wanneer de algemene politieke beschouwingen werden vergeleken met de begrotingsbehandeling, dan kon niet gezegd worden dat er voortgang was ge-

boek in het tonen van een duidelijk gemeenschappelijk profiel: 'Spreker kan zich niet aan de indruk onttrekken, dat na de partijraad van Hoogeveen over de grondslag de drang om het CDA politiek waar te maken eerder is afgenomen dan toegenomen.'¹⁷⁴ In de vergadering van het AR-partijbestuur van 12 maart 1976, die was gewijd aan de voorbereiding van de partijraad van 10 april 1976, stelde Aantjes van oordeel te zijn, dat de politieke hypotheek niet was afgelost: 'Als de basis voor het uitkomen met één lijst onvoldoende aanwezig is, dan is het risico levensgroot aanwezig, dat we na de huidige driedeling via de eendeling binnen de kortste keren bij tweedeling terecht komen. Spreker kan niet op een gerechtvaardigde wijze aan de kiesverenigingen adviseren met de ene lijst akkoord te gaan.'¹⁷⁵

Het partijbestuur van de ARP stelde hierop een ontwerp-resolutie vast voor de AR-partijraad, waarin weliswaar aan de kiesverenigingen werd voorgesteld bij de eerstvolgende Tweede-Kamerverkiezingen met één kandidatenlijst en één program van ARP, CHU en KVP uit te komen en een gezamenlijke verkiezingscampagne te voeren. Deze uitspraak geschiedde echter onder de veronderstelling, dat aan de volgende voorwaarden werd voldaan: dat overeenstemming bestond over de criteria, die als richtlijnen voor de kabinetsformatie zouden dienen; dat met inachtneming van de formatiecriteria ruimte werd geschapen voor een op basis van programvergelijking en wederkerigheid eventueel uit te spreken voorkeur of intentieverklaring; dat in het parlement meer dan tot dan toe werd gekomen tot een eensgezind beleid; en, tenslotte, dat de ARP – hoewel het kabinet als zodanig geen inzet van de verkiezingen zou zijn – in de verkiezingscampagne het kabinetsbeleid, voor zover met haar steun gevoerd, ten volle voor haar verantwoordelijkheid zou kunnen nemen. De uitspraak zou door de kiesverenigingen worden gedaan onder machtiging aan de partijraad om in september 1976, volgens de op Woudschoten overeengekomen procedure, definitief te beoordelen of aan de gestelde voorwaarden genoegzaam was voldaan.

'Wat bezielt Aantjes?', was de titel van een artikel dat Unievoorzitter Verschuier na het bekend worden van de inhoud van de ontwerp-resolutie in *De Nederlander* liet verschijnen. In het voor zijn doen ongemeen scherpe artikel vroeg de Unievoorzitter zich af, of het toeval was geweest dat de discussie over het functioneren van de grondslag in 1975 op gang was gekomen kort

nadat De Zeeuw was afgetreden als KVP-voorzitter: 'De Zeeuw kan met de beste wil van de wereld niet als een waarborg voor het functioneren van de grondslag gezien worden. Het tegenovergestelde was waar, De Zeeuw propageerde de open partij meer dan de christelijke partij, de vrijblijvendheid van het functioneren van de grondslag meer dan de gebondenheid van het evangelie. Als Aantjes toch dan zijn twijfels over het CDA dat hij wenst inzet met de grondslagdiscussie, was die discussie toen dan niet het begin van de discussie nu over de vraag wel of niet voldoende politieke eensgezindheid voor één lijst?'¹⁷⁶ Belangrijk was volgens Verschuier voor Aantjes geweest, dat De Zeeuws heengaan een verrechtsing van de KVP tot gevolg kon hebben en daarmee tevens het overhellen van het CDA naar een rechtser koers, waarop de Unievoorzitter liet volgen: 'Als hij [Aantjes] De Zeeuws heengaan betreurt uit politieke motieven dan is dat zijn goed recht, maar het is volstrekt onjuist als hij zonder dit overigens zelf als motief te noemen nu tegen het CDA in de diverse stadia ten strijde trekt. (...) Het is dwaasheid en onredelijk de vraag naar voldoende politieke eensgezindheid bij de huidige fracties te leggen. Door dat te doen vraagt Aantjes wederom zekerheden die niet te geven zijn op dit moment.'¹⁷⁷ Andriessen verklaarde van zijn kant over de ontwerp-resolutie: 'Het is voor spreker onbegrijpelijk dat de ARP, die zich voortdurend op Woudschoten beroept, uitgerekend met nieuwe voorwaarden komt, buiten die in Woudschoten zijn geformuleerd, en de vervulling van die nieuwe voorwaarden aan een termijn bindt.'¹⁷⁸ De door het partijbestuur opgestelde resolutie werd door de ARP-partijraad van 10 april 1976 echter aangenomen, met 181 tegen 50 stemmen.¹⁷⁹

Twee dagen later schreef Goudzwaard een open brief aan het bestuur van het CDA, waarin hij stelde dat het hem er bij zijn werk voor de programcommissie om te doen geweest, dat er 'een vonk zou overspringen': 'Die vonk, die aanwezigheid van een diepgaande gemeenschappelijke bezieling kan niet worden afgedwongen, maar is tegelijkertijd voor mij – en naar ik aanneem ook voor U – van essentiële betekenis; zonder dat zakt immers een toekomstig CDA subiet scheef naar een electoraal gericht machtsblok in het midden, waarbij het christelijke element meer op de façade dan op de inhoud van de politieke activiteiten betrekking heeft.'¹⁸⁰ Daarvan was echter naar zijn oordeel op dat moment geen sprake en daarom wilde Goudzwaard 'één ding

zeggen, vanuit een diepe overtuiging, zó, op déze manier, kan het *niet*. Wanneer deze negatieve invloeden blijven doorwerken zoals nu het geval is, wordt een gemeenschappelijke lijst een te riskante zaak, waarvoor ik geen mede-verantwoordelijkheid zal kunnen gaan aanvaarden.¹⁸¹

Hiernaast schreven 100 leden van de ARP een open brief, waarin zij de kiesverenigingen opriepen tegen de gemeenschappelijke lijst te stemmen, omdat niet was voldaan aan de aloude voorwaarde van eenheid van uitgangspunt, program en beleid.¹⁸² Het dagelijks bestuur van het Verband van verenigingen van AR-gemeente- en provinciebestuurders, daarentegen, verzocht zijn leden de AR-kiesverenigingen te adviseren positief te beslissen over de ene CDA-lijst:

De samenwerking in CDA-verband, die in meer dan 400 gemeenten en tien provincies bestaat is een verheugende en *omkeerbare* ontwikkeling, die gebaseerd is op een grote mate van eensgezindheid over het lokaal en regionaal te voeren politieke beleid. Ook op nationaal niveau is in de toekomst deze eensgezindheid mogelijk en nodig.

Pogingen die worden ondernomen om de AR-kiesverenigingen te bewegen de weg naar nauwere politieke samenwerking, ook op nationaal niveau, met mede-christenen van CHU en KVP te verlaten, ziet het Verband als strijdig met de noodzakelijkheid van politieke eensgezindheid en bovendien als levensgevaarlijk voor de eenheid in de partij. Deze pogingen miskennen en frustreren het reeds jarenlange proces van toenadering, de uitslag van de stemming in de AR-kiesverenigingen in april 1975 (met als uitslag 91% vóór) waardoor het CDA een feit werd en het verheugende recente resultaat van de programcommissie der drie partijen. Het Verband acht een lijstverbinding in 1977 een onaanvaardbare stap terug. Het wijst erop dat het thans niet aangaat de betreuenswaardige, onder anderen door mr. J. Burger veroorzaakte, huidige verwijdering tussen de drie christen-democratische partijen te bestendigen, doch dat het erom gaat dat de in 1977 en 1978 te houden verkiezingscampagnes op landelijk, provinciaal en gemeentelijk vlak met elan en met een op de toekomst gericht beleid gevoerd worden.¹⁸³

De AR-kiesverenigingen stemden, zoals op 5 juni 1976 bekend werd, in overgrote meerderheid voor de ene lijst. De einduitslag, bestaande uit de stemming van kiesverenigingen en partijraad tezamen, was als volgt: 'voor' – 1435 stemmen (87,6%); 'tegen' – 198 stemmen (12,1%); blanco – 6 stemmen (0,3%).

5.13 Om de intentieverklaring

Op 20 augustus 1976 besloot het dagelijks bestuur van het CDA, dat er ruimte bestond om vóór de Tweede-Kamerverkiezingen op basis van programvergelijking en wederkerigheid een intentieverklaring af te geven omtrent de gewenste kabinetssamenstelling na de verkiezingen. Uiteraard zouden bij een op te stellen intentieverklaring ook de bij een kabinetsformatie te hantelen criteria een rol spelen. Het dagelijks bestuur was van mening, dat als formatiecriteria dienden te gelden: het eigen program en de realisering daarvan, de verkiezingsuitslag, de wenselijkheid van een parlementair meerderheidskabinet en de actuele politieke situatie. Deze criteria dienden in hun onderlinge samenhang te worden gezien. Het profiel van het CDA, dat inzet was bij de verkiezingen, werd gevormd door het te voeren beleid (het program), het gevoerde beleid en door de mensen, die het beleid in de praktijk vorm gaven. Het CDA zou het gevoerde beleid, voorzover gesteund door de christen-democratische fracties in het parlement voor zijn rekening nemen. Ten aanzien van de punten waarop het beleid verschillend werd beoordeeld, zouden de fractievoorzitters in de Tweede Kamer een werkafpraak voorleggen aan het dagelijks bestuur.¹⁸⁴

Op 29 augustus 1976 nam ook het algemeen bestuur van het CDA met 27 stemmen vóór en zes stemmen tegen het standpunt in, dat er ruimte bestond om vóór de Tweede-Kamerverkiezingen, op basis van programvergelijking en wederkerigheid, een intentieverklaring af te geven omtrent de gewenste kabinetssamenstelling na de verkiezingen.¹⁸⁵

Ook deze stellingname inzake de intentieverklaring was voor een aantal antirevolutionairen niet voldoende. Op 25 augustus 1976 vergaderde de AR-fractie van 19.00 tot 22.30 uur nog een keer alleen over het al of niet uitkomen met één lijst bij de komende verkiezingen. De uitslag was negen tegen en slechts vijf vóór de ene lijst.¹⁸⁶ Korte tijd later verklaarde Aantjes over de meningen in de fractie: 'Drie leden van de fractie delen zijn standpunt; een ander deel zegt: het CDA moet er zeker komen, een standpunt dat spreker zeer respectabel acht; een ander deel zegt: je kunt nu weinig anders meer dan "erin springen", een andere lijn is in redelijkheid niet meer te kiezen, aldus deze laatste groep van fractieleden.'¹⁸⁷

Tijdens de vergadering van het partijbestuur van de ARP van 3

september 1976 werd de ontwerp-resolutie voor de partijraad van 25 september 1976 echter aangenomen met 22 stemmen vóór, vijf stemmen tegen en één onthouding. Aantjes verklaarde, 'dat hij zelf er de voorkeur aan had gegeven met een ARP-lijst uit te komen'.¹⁸⁸

Ook op de AR-partijraad van 25 september 1976 adviseerde Aantjes negatief. Volgens de AR-partijraad was echter ook aan de laatste voorwaarden 'genoegzaam voldaan'. De definitieve beslissing voor de ene lijst werd met 194 tegen 33 stemmen bij één onthouding genomen.¹⁸⁹

Op de Unieraad kwam de vraag aan de orde in hoeverre de uitspraak van het algemeen bestuur van het CDA van 29 augustus 1976 inzake de intentieverklaring een wezenlijke wijziging van de politieke situatie betekende, waardoor – krachtens het besluit van 22 mei 1976 – de algemene vergadering de beslissing over de ene lijst diende te nemen. Op 20 september 1976 had de Centrumgespreksgroep hierover een scherpe brief verzonden aan de Unieraad. In deze brief stelde de Centrumgespreksgroep dat zij het om een verdere vernietiging van de Unie te voorkomen, noodzakelijk achtte dat de Unieraad de ene lijst alleen accepteerde onder de voorwaarde, dat de lijst in de algemene vergadering van de Unie weer ter discussie moest worden gesteld, indien door het algemeen bestuur van het CDA een intentieverklaring ten gunste van links zou worden aangenomen.¹⁹⁰

Tijdens de Unieraad beklemtoonde Verschuer, dat er nog geen sprake was van een intentieverklaring. Op verzoek van de ARP was hiervoor slechts ruimte geschapen. Hij handhaafde zijn bezwaren, maar had het niet verantwoord geacht terwille van de intentieverklaring de ene lijst in de waagschaal te stellen. Ook Kruisinga bracht een advies uit ten gunste van de ene lijst:

Wat ons betreft, de ervaringen van de afgelopen maanden hebben ons versterkt in de overtuiging, dat de ene fractie kan en moet slagen. Natuurlijk zijn er wel eens moeilijkheden. Wie had dat voor anders mogen verwachten. Maar de eindbalans is duidelijk positief.

De formatie van het kabinet-Den Uyl heeft de wens naar eenheid van de christen-democratie niet kunnen breken.

Die eenheid is sterker en hechter dan het bouwwerk, dat Burger in 1973 heeft opgetrokken.

Socialisten en liberalen hebben zich beijverd om de christen-democratie definitief stuk te breken.

Het CDA is er echter sterker uit tevoorschijn gekomen.

Dat onder zo moeilijke omstandigheden die eenheid toch tot stand komt, pleit vóór en niet tegen die eenheid.¹⁹¹

De Unieraad ging hierop met 55 tegen drie stemmen akkoord met de ene lijst.¹⁹² Voorts wees de Unieraad bij acclamatie Krusinga aan als eerste kandidaat op de lijst van CHU-kandidaten voor de eerstvolgende Kamerverkiezingen. Op voorstel van het bestuur aanvaardde de Unieraad, met één stem tegen, een motie waarin werd uitgesproken dat met het afgeven van een intentieverklaring 'de grootst mogelijke voorzichtigheid' moest worden betracht.¹⁹³

5.14 De lijsttrekkerskeuze

Reeds vanaf het najaar van 1973 was in het dagelijks bestuur van het CDA de vraag aan de orde geweest hoe de kandidatenlijst diende te worden samengesteld in het geval er tot een gemeenschappelijke lijst zou worden besloten. Door een commissie lijstvoorstel Kamerverkiezingen waren diverse constructies bedacht om de zetels zo billijk mogelijk te verdelen over de drie partijen.¹⁹⁴ Hoewel de resultaten van de verschillende varianten weinig van elkaar hadden afgeweken, was het niettemin geruime tijd onmogelijk gebleken overeenstemming te bereiken. Met name de voorzitter van de CHU-fractie in de Tweede Kamer, Krusinga, had zich sterk gemaakt voor een krachtiger vertegenwoordiging van de Unie, zich daarbij baserend op de veronderstelling dat de oppositierol van de CHU in het parlement haar electorale vruchten zou opleveren indien zij met een eigen lijst zou uitkomen.

Uiteindelijk waren de leden van het dagelijks bestuur van het CDA op 11 juli 1975 overeengekomen, dat bij de verdeling van de KVP-, ARP- en CHU-plaatsen op de CDA-lijst zou worden uitgegaan van een combinatie van de politieke krachtsverhoudingen tussen de drie partijen sedert 1966 – kort voor de eerste officiële besprekingen tussen de partijen over samenwerking –, de actuele krachtsverhoudingen en de toekomstverwachtingen, die de partijen konden koesteren indien zij ieder met een eigen lijst zouden uitkomen. De eerste 15 plaatsen zouden gelijkelijk over de drie partijen worden verdeeld. Vervolgens zou een differentiatie worden ingebouwd. Als het CDA met 48 zetels in de

nieuw te kiezen Tweede Kamer kwam – het gezamenlijk aantal van KVP, ARP en CHU op dat moment – zouden er 26 KVP, 13 ARP en negen CHU-plaatsen zijn.¹⁹⁵ De opvolging van kandidaten zou ‘kleur na kleur’ geschieden, hetgeen bijvoorbeeld inhield dat wanneer een KVP’er zou aftreden er een KVP’er in zijn plaats zou komen.

In 1976 moest nog worden beslist over de vraag wie in aanmerking zou komen voor het lijsttrekkerschap.¹⁹⁶ Een complicatie daarbij was, dat de ARP niet wenste dat een van de drie zittende fractievoorzitters lijsttrekker zou worden. Officieel heette het, dat het CDA zich als nieuwe partij moest presenteren. Op de achtergrond speelde de verwachting in antirevolutionaire kring dat de KVP de lijsttrekker zou leveren, terwijl men Andriessen onaanvaardbaar achtte in verband met diens opstelling in de grondslagdiscussie en waarschijnlijk ook vanwege de mogelijkheid van een machtsstrijd over het leiderschap van de fractie met Aantjes.¹⁹⁷ De ARP suggereerde daarom de minister van Economische Zaken in het kabinet-Den Uyl, Lubbers. Zo verklaarde Aantjes: ‘Vele overwegingen leiden tot Lubbers. Van belang is, dat Lubbers een man is, die ons erg goed begrijpt. Hij is verwant met onze politieke benadering.’¹⁹⁸

Lubbers was op zijn beurt voor de KVP echter geen serieuze kandidaat. Hij was op dat moment immers nog maar enkele jaren in de politiek,¹⁹⁹ had geen parlementaire en partijpolitieke ervaring, had nog nooit een verkiezingscampagne van nabij meegemaakt en werd niet tot de sterkste bewindslieden uit het kabinet-Den Uyl gerekend. Een kandidatuur van Lubbers zou bovendien het passeren van Andriessen hebben betekend.

In de CHU was een stroming die De Pous of J. Zijlstra wenste of een andere buitenstaander. In elk geval wilde de CHU niet iemand die te zeer kon worden geïdentificeerd met het kabinet-Den Uyl. Indien het al iemand uit het kabinet zou worden, dan diende hij daarin een tamelijk onafhankelijke rol te hebben gespeeld.

Uiteindelijk werden de drie partijvoorzitters belast met opstellen van een voordracht. Van hen kwam Verschuier met de suggestie A.A.M. van Agt te benaderen. Van Agt was twee jaar advocaat geweest in Nijmegen, werkzaam geweest op de juridische afdelingen van de ministeries van Landbouw en Visserij en Justitie en in oktober 1968 benoemd tot gewoon hoogleraar aan de juridische faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen met

als leeropdracht strafrecht en strafprocesrecht. Mede door zijn rapporteurschap van de commissie die het KVP-verkiezings-program van 1971 had opgesteld, had hij zich een progressief imago verworven. Vanaf juni 1971 was hij minister van Justitie, vanaf 1973 tevens vice-premier in het kabinet-Den Uyl. Verschuier had het aan zekerheid grenzende vermoeden, dat voor de KVP – naast Andriessen – alleen Van Agt aanvaardbaar zou zijn.

Een complicerende factor vormde echter de abortuskwestie. Op dat moment was in de Kamer juist een initiatiefvoorstel van PvdA en VVD aanhangig, waarvan men vermoedde dat het zou worden aangenomen. Verschuier had de indruk dat wanneer Van Agt tijdens zijn lijsttrekkerschap zou contrasegnieren, er bij de CHU en mogelijk ook bij delen van de ARP en de KVP ernstige problemen zouden rijzen. Geruime tijd voordat besluitvorming moest plaatsvinden, had hij daarom met Van Agt een gesprek. Verschuier vroeg bij die gelegenheid aan Van Agt of deze zou contrasegnieren of niet. Van Agt antwoordde, dat hij dit niet zou doen.²⁰⁰ De verwerping van het initiatiefvoorstel door de Eerste Kamer, in december 1976, zou hem dit dilemma echter besparen.

Tijdens een bijeenkomst in Corona in Den Haag van Verschuier, De Boer en Vergeer, stelde de eerste hierop voor Van Agt voor te dragen als kandidaat voor het lijsttrekkerschap. De beide anderen stemden hiermee in.

Tijdens het tweede CDA-congres, dat op 10 en 11 december 1976 plaatsvond in het Haagse Congresgebouw, werd het door de commissie-Goudzwaard opgestelde verkiezingsprogramma *Niet bij brood alleen* goedgekeurd. Tevens werd de gemeenschappelijke kandidatenlijst vastgesteld en Van Agt bij acclamatie officieel aangewezen als lijsttrekker.²⁰¹ In zijn rede voor het congres stelde Van Agt zichzelf de vraag welke positie het nieuwe CDA betrok in het politieke krachtenveld. Neigde het naar de progressieven of de liberalen? Van Agt:

Het antwoord daarop kan kort en krachtig zijn. Wij maken geen buigingen naar links en geen buigingen naar rechts. Wij laten ons ook geen plaats wijzen tussen dat links en dat rechts. Van het afleggen van een *intentieverklaring* kan onder de omstandigheden van nu géén sprake zijn. De VVD vraagt er niet om, de Partij van de Arbeid moet eerst met zichzelf in het reine komen over de vraag in welke mate zij zich bij de vorming van een kabinet wil

voegen naar de verkiezingsuitslag en dan zien we wel verder.
 Wat ons bóven alles gaat, dat is de uitvoering – zover mogelijk –
 van ons program in de komende periode en van de idealen waar-
 aan dat document gestalte geeft.
 Het CDA heeft zijn eigen karakter en zijn eigen profiel.²⁰²

Noten

1. Besluitenlijst partijbestuur KVP, 24 februari 1975. *Archief-KVP* 178.
2. Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 1 maart 1975. *Archief-KVP* 955.
3. Ibidem.
4. Ibidem.
5. Ibidem.
6. Zie echter ook reeds D. de Zeeuw, 'Doorbraak of stagnatie?', *Politiek Nieuws*, februari 1975. Tijdens de bijeenkomst in Rotterdam diende het bestuurslid van de KVP-kring Den Haag, P. Bovens, een door 18 andere kaderleden gesteunde resolutie in, die uitsprak en verlangde van de leiding van de KVP dat de volgende stappen werden genomen:
 - de KVP, loyaal in de federatie CDA, herneemt de leiding van de christen-democratie en vraagt de partijraad van de KVP zich uit te spreken over een nieuwe naam voor de partij, bijvoorbeeld Christen-Democratische Beweging;
 - deze partij versterkt de christen-democratische politieke profilering, onder andere middels het opstellen van een program en een moderne organisatiestructuur;
 - deze partij richt zich middels een oproep tot diegenen die momenteel in de politiek dakloos zijn geworden zich op basis van dit program aan te sluiten;
 - deze partij komt in ieder geval uit met een christen-democratische lijst bij komende Tweede Kamerverkiezingen en verzoekt de federatiepartners zich daarbij aan te sluiten.'
 Brief Bovens aan leden dagelijks bestuur en partijbestuur KVP, 14 maart 1975. *Archief-KVP* 4146.
7. Notitie De Zeeuw voor dagelijks bestuur KVP, 19 maart 1975. *Archief-Corporaal*.
8. Ibidem.
9. Ibidem.
10. Interview Colijn, 24 augustus 1990.
11. Notitie voor leden dagelijks bestuur KVP en zijn adviseurs. *Archief-KVP* 245.
12. Zie: Brief Laan aan leden partijbestuur KVP, 21 maart 1975. *Archief-KVP* 178. Blijkens de in de volgende noot te noemen brief van De Zeeuw, werd zijn standpunt ter vergadering slechts door het dagelijks bestuurslid mevr. De Graaf volledig gedeeld.
13. Brief De Zeeuw aan leden partijbestuur KVP (met bijlage), 20 maart 1975. *Archief-KVP* 178. In de begeleidende brief schreef De Zeeuw: 'Weest ervan overtuigd, dat het mij bittere ernst is. De hooggespannen verwachtingen

- gen van onze leden en kiezers – en ik denk hierbij vooral aan Brabant en Limburg – op een spoedige verwerkelijking van de christen-democratie middels het CDA mogen wij niet langer op de proef stellen. (...) Ik hoop en vertrouw erop dat wij er gezamenlijk in zullen slagen om onze trouwe KVP'ers, en anderen die thans politiek dakloos zijn, spoedig een nieuw christen-democratisch tehuis te kunnen bieden.'
14. Concept-verslag partijbestuur KVP, 24 maart 1975. *Archief-KVP* 178. Dit verslag is opgesteld door Gribnau.
 15. Ibidem.
 16. Ibidem.
 17. Brief Gribnau aan leden partijbestuur KVP, 18 april 1975. *Archief-KVP* 178. Vgl. ook: Aanvullingen en wijzigingen op concept-verslag partijbestuur KVP, 24 maart 1975. *Archief-KVP* 178. Dit laatste stuk is van de hand van Van Zeil.
 18. Mevr. De Graaf deelde hierop mede, dat zij om dezelfde redenen als De Zeeuw bedankte als lid van het dagelijks bestuur. Gribnau stelde, mede sprekend namens Colijn, de besluitvorming van deze avond niet voor zijn verantwoording te kunnen nemen. In de technische uitvoering zou hij zich echter loyaal opstellen. Hij kon zich voorstellen, dat dit voor de partij aanleiding was om zijn positie te bezien c.q. eventueel ontslag te overwegen dan wel aan te zeggen. Hij wachtte dat af.
 19. De commissie bestond voorts uit Fleers (plaatsvervanger: J.G. Jorritsma), H. Groeneveld (plaatsvervanger: C.A.G. Vos), A.M.A.J. Janssen, J.B.M. Meijer (plaatsvervanger: Vissers), mevr. M.H.G. van Soest (plaatsvervanger: A.J. Bransen). Plaatsvervanger van Wagemakers was mevr. A.-M. van der Werf-Terpstra. Andriessen trad op als adviseur van de commissie. In het april-nummer van *Politiek Nieuws* verscheen, tot ongenoegen van het overgebleven gedeelte van de KVP-partijleiding, nog een artikel van De Zeeuw, getiteld 'Verzanding dreigt tenzij actie nu'. In het mei-nummer van *Politiek Nieuws* zette vervolgens het dagelijks bestuur van de partij zijn visie op het conflict uiteen, onder de titel 'CDA is niet van KVP alleen'.
 20. Brief Andriessen aan leden KVP-Tweede-Kamerfractie, 26 maart 1975. *Archief-Corporaal*.
 21. Ibidem.
 22. Ibidem. In zijn brief vermeldde Andriessen, de fractie op 12 maart 1975 een eigen optreden als een dag erna door De Zeeuw in Rotterdam voorgesteld unaniem had afgewezen.
 23. Verslag partijbestuur KVP, 19 april 1975. *Archief-KVP* 178.
 24. Ibidem. Tot de overige leden van de commissie behoorden Andriessen, H. Groeneveld jr., mevr. M. van Soest-Jansbeke, Wagemakers, mevr. Van der Werf-Terpstra en Van Zeil.
 25. Rapport betreffende de situatie van de KVP binnen het CDA, mei 1975. *Archief-KVP* 178. Binnen de ARP was in april 1975 reeds een interne gespreksgroep 'verkiezingen 1977' ingesteld, teneinde zich te beraden op de inhoud en vormgeving van de CDA-verkiezingscampagne en op een alternatief voor het geval zich de noodzaak van een eigen AR-campagne zou voordoen. Deze werkgroep bestond uit S. Faber (voorzitter); Aantjes, D. Boonstra, Van den Bos, Corporaal, J.N.A. Groenendijk, M.N.G. Kool, Kuiper, J. van Noord, P. van Tellingen en mevr. A.C. Westhoff-Hubée. Zie: Notitie met betrekking tot instelling interne gespreksgroep 'verkiezingen

- 1977'; Brief Corporaal aan leden gespreksgroep 'verkiezingen 1977', 8 april 1975; Resumé bijeenkomst interne gespreksgroep 'verkiezingen 1977', 22 april 1975. *Archief-ARP*.
26. In deze periode opereerde hiernaast enige tijd een 'werkgroep-Schillebeeckx'. Deze werkgroep bestond, naast Schillebeeckx zelf, uit Beugels, De Bruyn, Colijn, A. Cuppen, Fiolet, A. Langebent, Meeuwissen, Van Run, N. Versluys, J.J.A. Vollebergh en De Zeeuw. Zie het door Schillebeeckx voor deze werkgroep opgestelde Concept voor een 'politiek manifest'. *Archief-KVP* 925.
 27. Zie: Jaarverslag hoofdbestuur DS'70 over de periode 1 oktober 1974 t/m 30 september 1975, in het bijzonder 4-6; Ruud Nijhof, 'Een gematigde hervormingspartij als vierde alternatief', *Civis Mundi* 14 (1975) 107-109, aldaar 109; Ruud Nijhof, 'Het politiek ontwerp van een ideologische doorbraakpartij als vierde alternatief' (beschouwing voor de partijraad van DS'70 van 21 juni 1975), *DS'70 Informatie*, 17 juni 1975.
 28. In 1977 was hij een van de voorbereiders van de in een aantal dagbladen verschenen advertentie 'De PvdA is niet heilig', waarin ruim 200 leden van katholieke en reformatische kerken de kiezers opriepen hun stem uit te brengen op deze partij. Eddy van den Brink, J.J. Buskes, A.H. van den Heuvel, Jan ter Laak en H.M. de Lange, *De PvdA is niet heilig* (Baarn 1978) 6.
 29. De verwarring binnen de ARP werd nog vergroot toen de kandidaat-voorzitter van de KVP, Vergeer, in interviews met de schrijvende pers verklaarde, dat ook hij koos voor een CDA dat open stond voor niet-christenen. *Friesch Dagblad*, 10 april 1975. Vgl. ook *Elseviers Magazine*, 14 juni 1975.
 30. *Geen restauratie maar reformatie*. ARP ('s-Gravenhage z.j. (1975)) 24.
 31. Ibidem.
 32. De reden voor deze verbijstering is achteraf door mevr. Leyten als volgt verwoord: 'Juist loyale uitvoering van Woudschoten had ons in die moeilijkheden gebracht en waarom moest dan wantrouwen in ons worden tentoongespreid op een moment, dat wij als overgebleven KVP-leiding het uiterste deden om onze jongeren en linkervleugel na het vertrek van De Zeeuw te behouden en tegelijkertijd de partijraad te overtuigen van de juistheid van de afspraken zoals we die in Woudschoten hadden gemaakt.' Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 117-118.
 33. *Hervormd Nederland*, 12 juli 1975.
 34. Ibidem.
 35. Ibidem.
 36. Ibidem. Vgl. ook reeds: Notitie Andriessen inzake statuten CDA ten behoeve van partijvoorzitter KVP, 16 december 1974. *Archief-KVP* 244. Bij het nazien van de tekst van het interview zette Andriessen, naar hij zich herinnert, het adjectief 'christelijk' (in: 'Ja, het is geen christelijke partij') tussen aanhalingstekens. Deze aanhalingstekens hebben *Hervormd Nederland* niet gehaald. Interview Andriessen, 15 oktober 1991. Vgl. ook Van Enk, *De aftocht van de ARP*, 145.
 37. *Hervormd Nederland*, 19 juli 1975.
 38. Ibidem.
 39. *Trouw*, 22 juli 1975.
 40. Ibidem.
 41. *NRC-Handelsblad*, 26 juli 1975.

42. Van Enk, *De aftocht van de ARP*, 147.
43. Brief Aantjes aan AR-partijbestuur, 25 juli 1975. *Archief-ARP*. Zie ook Van Enk, *De aftocht van de ARP*, 182-183. Eerder was Aantjes reeds ontstemd geraakt over het eerste advies van het PPAC, waarin stond te lezen: 'Eenheid van het CDA zal het devies en een realiteit moeten zijn bij elke volgende kabinetsformatie. (...) Het doel van een politieke partij moet zijn om regeringsverantwoordelijkheid te dragen. Dit betekent echter niet een regeringsverantwoordelijkheid tot elke prijs. De prijs van een toekomstige splitsing binnen het CDA ten aanzien van het deelnemen aan een kabinet (parlementair of extra-parlementair) is te hoog. Wil het CDA werkelijk gestalte krijgen dan is eenheid op dit punt geboden. Het CDA zal ook de mogelijkheid onder ogen moeten zien, dat het in een bepaalde situatie eens enige tijd niet aan de regering deelneemt.' Samenvatting van het eerste jaarlijkse advies van de PPAC. *Archief-CDA 1*. Zie *Trouw*, 16 juli 1975 ("Eenheid van CDA niet tegen iedere prijs handhaven". Aantjes uit fel verzet').
44. AR-partijvoorzitter De Koning had zijn uitgangspunten voor het gesprek tussen de drie partijvoorzitters, ter informatie, schetsmatig weergegeven in: Brief De Koning aan Aantjes (te Adelboden), 5 augustus 1975. *Archief-ARP*.
45. Stuk Bibo aan Andriessen, 17 oktober 1975. *Archief-KVP* 955.
46. Brief Aantjes aan Kuiper, 11 augustus 1975, zoals afgedrukt in Van Enk, *De aftocht van de ARP*, 183-185.
47. Ibidem.
48. Ibidem.
49. Ibidem. In *De Tijd* van 15 augustus 1975 stelde Aantjes: 'Steenkamp heeft in de NRC van 26 juli jl. gezegd dat hij er kwaad van kan worden dat steeds weer de grondslagdiscussie aan de orde wordt gesteld. Van mijn kant kan ik er niet kwaad, maar wel ontzettend moe van worden dat fundamentele kwesties als waarover het in dit artikel gaat (en waarmee, laat men zich niet vergissen, het CDA zal staan of vallen!) steeds maar weer worden gebagatelliseerd en geridiculiseerd met de termen "elkaar principieel de maat nemen", "elkaar voor het röntgenapparaat zetten", "elkaars doopbewijs vragen" enzovoort. Als ik van Kamerleden verwacht dat zij de principiële uitgangspunten van hun politieke richting ernstig nemen, dat zij daarop voor de politieke besluitvorming zonodig "tot de orde kunnen worden geroepen" (Goudzwaard), dan matig ik mij toch geen oordeel aan over de vraag of de man of vrouw wel een goed christen is. Wie steeds weer deze karikatuur ten tonele voeren, hebben er geen idee van hoezeer zij het vertrouwen ondergraven bij degenen voor wie dit beslissende vragen zijn voor het CDA.'
50. *Van Woudschoten tot Hoogeveen. Documentatie over de grondslagdiscussie in het CDA*. ARP (Den Haag 1976) 22, 24. De verklaring dateert van 17 augustus 1975.
51. Getuige de hierboven aangehaalde passage uit het interview met Aantjes in *Hervormd Nederland* van 19 juli 1975 ('De ARP-visie die door de CHU wordt gedeeld ...').
52. *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 25. Deze verklaring dateert van 20 augustus 1975.
53. Brief De Boer c.s. aan bestuur ARP, 28 juli 1975. *Archief-ARP*. De overige ondertekenaars waren R. Beens, Berghuis, Beumer, K.W. Bijl, Boonstra, P. Bruns, mevr. F.T. Diemer-Lindeboom, Van Dongen, mevr. T. van

Gelder-de Boer, W.-A. Haeser, Heerma, J. Heideman, Van Houwelingen, K.J. de Jong, G.A. Kieft, De Kwaadsteniet, H.A. van der Meer, M. Meeuwssen, Meulink, J. Rebel, P. Renkema, W. Rhebergen, Rothuizen, K. Runia, A. Schouten, S. Sijbrandij, Spijkerboer, J.J. Stavast, K. Tuinstra, M. van Veele, B.J. Vierdag.

54. Notulen partijbestuur ARP, 19 augustus 1975. *Archief-ARP*.
55. Ibidem.
56. Ibidem. Zes leden van het partijbestuur onthielden zich van stemming. Vooral R. Zijlstra had moeite met de besluitvorming, zoals blijkt uit de volgende passage uit de notulen:
'Zijlstra hoopt, dat het dagelijks bestuur [van het CDA] deze verklaring voldoende basis vindt voor een gemeenschappelijk standpunt.
Als dat niet gebeurt is de vertrouwensbasis vervallen. Spreker kan op zo'n onwaarschijnlijk congres niet optreden.'
57. De navolgende reconstructie is gebaseerd op: Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 21 augustus 1975. *Archief-ARP*; Stuk Bibo aan Andriessen, 17 oktober 1975. *Archief-KVP* 955; Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 122-123.
58. Getuige diens brief aan Kuiper, d.d. 11 augustus 1975. Zie par. 5.2.
59. De formulering van Aantjes luidde: 'Het spreekt vanzelf dat CDA-leden, die zich beschikbaar stellen voor een (leidende of) vertegenwoordigende functie, worden geacht voor de uitoefening daarvan in te stemmen met het door het CDA voor het politieke handelen aanvaarde richtsnoer en het met inachtneming daarvan opgestelde politiek program.' Die van De Koning: 'Wij stellen vast dat het CDA in zijn uitgangspunt, program en beleid duidelijk herkenbaar moet zijn. Op alle leden en met name op CDA-bestuurders en volksvertegenwoordigers rust de taak dit CDA met overtuiging (of: zo overtuigend mogelijk) uit te dragen.' Aan deze laatste formulering kon worden toegevoegd een eerder door Corporaal voorgestelde tekst, die luidde: 'In de CDA-organen dient een voortdurende bezinning plaats te vinden over de consequenties van de grondslag voor het politiek handelen.' Stuk Bibo aan Andriessen, 17 oktober 1975. *Archief-KVP* 955.
60. De formulering van Andriessen luidde: 'Het is vanzelfsprekend dat leden van het CDA aanvaarden dat het CDA het evangelie voor het program en beleid als richtsnoer neemt voor het politieke handelen en dat daaruit voortvloeit een beroep daarop bij de bepaling van dat beleid en dat zij bereid zijn al dan niet in vertegenwoordigende functies voor het op deze grondslag gevoerde beleid te staan (of uit te dragen).' Die van Vergeer: 'Het is vanzelfsprekend dat de grondslag van het CDA - weergegeven in de artikelen 2 en 3 van de statuten - duidelijk herkenbaar dient te zijn in het politiek program. Het kandidaat-lid, overeenkomstig artikel 5, zal bij zijn bereidverklaring tot aanvaarding van zijn kandidatuur, schriftelijk moeten verklaren dat hij het politiek program van het CDA onderschrijft.' Ibidem.
61. De tekst van Verschuier luidde: 'Van de leden van het CDA en dus ook van CDA-vertegenwoordigers wordt gevraagd in hun politieke handelen de grondslag van het CDA te aanvaarden c.q. te onderschrijven en op basis daarvan program en praktisch beleid met overtuiging uit te dragen.' Kruisinga verklaarde het met bovenstaande tekst van Verschuier, met wie hij hierover had overlegd, eens te zijn. Ibidem.
62. Ibidem.

63. Ibidem.
64. Borstlap en Klop, *De groei naar het CDA*, 122.
65. Ibidem, 123.
66. Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 21 augustus 1975. *Archief-ARP; Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 26.
67. Brief Aantjes aan schrijver dezes, 1 augustus 1991.
68. Ibidem.
69. Ibidem.
70. Krachtens een tijdens de 'conference' te Woudschoten hierover genomen besluit, bestond dit congres – dat volgens de statuten het hoogste orgaan van de federatie was – uit 600 afgevaardigden van de KVP, 390 van de ARP, 240 van de CHU en 70 van de rechtstreekse leden. Samenvattend verslag CDA-conference, 21 en 22 februari 1975. *Archief-KVP* 955.
71. *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 38-40.
72. Ibidem, 40.
73. Ibidem, 45, 47.
74. Ibidem, 48-50.
75. Stuk Bibo aan Andriessen, 17 oktober 1975. *Archief-KVP* 955.
76. Ibidem.
77. Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 140.
78. Stuk Bibo aan Andriessen, 17 oktober 1975. *Archief-KVP* 955.
79. De verdeeldheid, die was gebleken in de AR-delegatie, zette zich voort tijdens het CDA-congres. Gelet op het aantal voorstemmers, moet tevens een deel van de AR-afgevaardigden vóór de resolutie hebben gestemd.
80. *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 57.
81. Notulen partijbestuur ARP, 29 augustus 1975. *Archief-ARP*.
82. Ibidem. Er was een blanco stem uitgebracht. Tot de tegenstemmers behoorden, blijkens de notulen van de vergadering, G. van Sliedregt, M.H.L. Westrate en J.P.I. van der Wilde. R. Zijlstra stemde, eveneens blijkens de notulen, vóór de resolutie. Op 30 augustus 1975 ging het hoofdbestuur van de ARJOS nog een stap verder. Het verklaarde van oordeel te zijn dat, gegeven de situatie met betrekking tot het CDA de status quo diende te worden gehandhaafd, hetgeen betekende dat het CDA nu niet met één lijst de verkiezingen kon ingaan zolang dit geschilpunt niet was opgelost. *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 58-59.
83. Hoogendijk was als directeur van de Dr. A. Kuypersstichting op 25 augustus 1975, de maandag na het CDA-congres, opgevolgd door A.M. Oostlander.
84. Open brief aan partijraad ARP. *Archief-KVP* 1026.
85. Ibidem.
86. Ibidem.
87. Ibidem.
88. Ibidem.
89. Ibidem.
90. *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 61.
91. Ibidem, 63-64. Ook Andriessen stelde die avond, dat het CDA 'in een krietieke fase' was gekomen. Ibidem, 64-65.
92. Ibidem, 66-67.
93. De brochure waarnaar wordt verwezen is: A.F. de Savornin Lohman, *De scheidslijn* ('s-Gravenhage 1922).

94. Van Woudschoten tot Hoogeveen, 68.
95. Ibidem, 68-69.
96. R.J.H. Kruisinga, "'Alleen met Jan Rap en zijn maat'. Alleen met wat vragen aan de ARP', *De Nederlander*, 19 september 1975.
97. *Hervormd Nederland*, 13 september 1975.
98. Ibidem.
99. Ibidem. In dit interview liet Verschuier zich overigens opvallend gematigd uit over het kabinet-Den Uyl. Op de vraag of hij 'blij' was met het kabinet, antwoordde hij: 'Dit kabinet is in de huidige omstandigheden het best mogelijke. Maar de formule is uit den boze. Dat de PvdA in de regering zit en verantwoordelijkheid meedraagt is in de gegeven omstandigheden met de werkloosheid en de economische recessie wel het beste.' Op de vraag 'Maar u kiest nu voor de PvdA?', antwoordde hij: 'Zoals de verhoudingen liggen is een regering met de PvdA het beste. En als de PvdA bereid is zich in de komende periode redelijk op te stellen en op voet van gelijkwaardigheid wil discussiëren en ons niet met dictaten om de oren wil ketsen, dan behoort voortzetting van dit beleid na de verkiezingen tot de mogelijkheden en wenselijkheden.' Ibidem.
100. *De Nederlander*, 26 september 1975.
101. Ibidem.
102. Ibidem.
103. Notulen partijbestuur ARP, 12 september 1975. *Archief-ARP*. Er was één onthouding.
104. Ibidem. Zie ook: A.M. Oostlander, Voor een duurzame samenwerking. *Archief-KVP* 179; Notitie voor de partijraad d.d. 27 september 1975 met betrekking tot het functioneren van de grondslag van het CDA, 15 september 1975. *Archief-KVP* 955.
105. Notulen extra partijraad ARP, 27 september 1975. *Archief-ARP*.
106. Ibidem. Tijdens de partijraad hadden ook Goudzwaard en J.H. Grosheide hiervoor gepleit.
107. Kort verslag eerste vergadering CDA programcommissie, 11 september 1975. *Archief-KVP* 1042. Zie ook: B. Goudzwaard, Eerste schets van eventuele algemene politieke beginselen van het CDA, september 1975. *Archief-KVP* 1042. De samenstelling van deze commissie was als volgt: Goudzwaard (voorzitter), Penders (secretaris); Aantjes, Albada, Andriessen, Beelaerts van Blokland, Boertien, L. Crijns, Th.M. Hazekamp, Kruisinga, L.M. van Leeuwen, J.L.G. Schneider en K. de Vries (leden); J. Kremers (adviseur).
108. Basis voor het gesprek dienden te zijn de federatiestatuten van het CDA, de afspraken in Woudschoten en de congres-resolutie. Ook het in par. 5.6 geciteerde schrijven van de CHU-top aan de AR-top moest erbij worden betrokken.
109. Als basis voor het gesprek noemde de KVP soortgelijke elementen als de CHU.
110. Zie: Steenkamp, Stellingen en vraagpunten voor Berg en Dal, 30 oktober 1975. *Archief-KVP* 955.
111. Verslag dagelijks bestuur CDA, 30 en 31 oktober 1975. *Archief-KVP* 955. Kort hierna reageerde AR-partijsecretaris Corporaal als volgt op een door het presidium ingediende ontwerp-conclusie, waarin stond dat het dagelijks bestuur in het bestaande verschil van mening over de persoonlijke aanspreekbaarheid op de grondslag geen beletsel zag voor de totstandkoming

van één lijst en voor de uitbouw van het CDA:

'De heer *Corporaal* geeft als zijn mening te kennen, dat de opmerking over de ene lijst (...) niet moet worden opgenomen. Het dagelijks bestuur van het CDA heeft dit punt nooit als een beletsel gezien. Over de ene lijst is in Woudschoten een procedure vastgesteld, die moet worden afgewikkeld. De ARP zal zich moeten uitspreken over de vraag of hij vindt of het punt een beletsel is voor één lijst. Doet het dagelijks bestuur van het CDA een uitspraak, dan oefent het een ongeoorloofde druk uit op de ARP. De CHU en de KVP hebben het meningsverschil ook nooit als een belemmering voor één lijst gezien. De heer *Corporaal* is voorts van mening dat het blijvende verschil van mening voor velen in de ARP een beletsel moet worden geacht voor de stap naar de ene partij.'

112. Ibidem.

113. Ibidem.

114. Ibidem.

115. Ibidem. Hoogendijk en Veringa waren de eindredacteuren van deze nota.

116. Ibidem.

117. Ibidem.

118. Mededeling Vergeer, in: Besluitenlijst partijbestuur KVP, 17 november 1975. *Archief-KVP* 179.

119. Zie: Steenkamp, Notitie voor discussie dagelijks bestuur CDA 'Haaften' op 15 november 1975, 8 november 1975. *Archief-KVP* 955.

120. Verslag dagelijks bestuur CDA, 15 november 1975. *Archief-KVP* 955.

121. Ibidem.

122. *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, 98; mededeling mevr. Leyten, in: Besluitenlijst partijbestuur KVP, 17 november 1975. *Archief-KVP* 179. Volgens mevr. Leyten stemde ook Aantjes tegen. In het verslag van de bijeenkomst staat slechts te lezen, dat acht stemmen vóór dit onderdeel werden uitgebracht, drie stemmen tegen, bij één onthouding. Verslag dagelijks bestuur CDA, 15 november 1975. *Archief-KVP* 955.

123. Notulen bestuursvergadering CHU, 17 november 1975. *Archief-CHU* 51.

124. Intern had Verschuier al eens eerder gezinspeeld op aftreden wegens verschil van mening met Kruisinga. Zie: Brief Verschuier aan Tilanus en W. Scholten, 5 januari 1974. *Archief-Tilanus jr.* 39.

125. *De Nederlander*, 21 november 1975.

126. Ibidem. Vgl. ook hetgeen in het verslag van Haaften staat: 'De heer *Van Verschuier* kan zelf wel met de formulering akkoord gaan, maar als voorzitter van de CHU zou hij dat thans nog niet willen uitspreken.' Verslag dagelijks bestuur CDA, 15 november 1975. *Archief-KVP* 955.

127. *De Nederlander*, 21 november 1975.

128. Besluitenlijst dagelijks bestuur KVP, 17 november 1975. *Archief-KVP* 179. Van Agt was ook aanwezig geweest bij de voorbereiding van de KVP-delegatie op het overleg in Haaften.

129. Ibidem.

130. De commissie bestond verder uit Andriessen, Bibo, mevr. E. Borm-Luykx, mevr. De Graaf, H. Haenen, J.P. van Iersel, M. de Leng, J.M. Nooy, G.J. van der Top, C. de Waal, Wagemakers.

131. Brief presidium CDA aan leden partijraden ARP en KVP en Unieraad, 24 november 1975. *Archief-KVP* 955. In oktober 1975 had het CDA-presidium reeds een plan ontwikkeld voor een rondrit langs de Kamerkringen in

- de eerste helft van 1976, met als doel het enthousiasmeren van het kader via informatie, communicatie en persoonlijke ontmoeting, alsmede de stimulering van de totstandkoming van CDA-verbanden in Kamerkringen en gemeenten. Van de landelijke top zouden telkens enkele leden van het CDA-presidium aanwezig zijn, aangevuld met enkele personen uit de dagelijkse besturen van de drie partijen en een vertegenwoordiger van de rechtstreekse leden uit het algemeen bestuur. Plan rondrit Kamerkringen, oktober 1975. *Archief-KVP* 955. Zie ook de aankondiging van de rondrit, in: *De Nederlander*, 23 januari 1976.
132. De 'emotionele' en 'bindende' naam 'Wij horen bij elkaar' is geopperd door A.H.A. Veenhof. Interview Rijpstra, 27 juli 1990; interview Veenhof, 13 augustus 1991. Op 24 november 1975 had Rijpstra een gesprek met Kruisinga om van hem te vernemen, of hij tot medewerking aan de vorming van een gemeenschappelijke lijst bereid was. *Trouw*, 22 november 1975.
 133. *Trouw*, 25 november 1975 (onder het kopje 'Brabants alternatief voor CDA'). Vgl. ook: *De Volkskrant*, 3 december 1975. Zie voorts de oproepen tot eenheid van het CDA-Geldrop, het CDA-Haarlemmermeer, het dagelijks bestuur van de KVP-kring Gelderland, het CDA-Arnhem, het CDA-verband in Leiden, het CDA-bestuur te Uithoorn, de CDA-fractie in de Provinciale Staten van Utrecht, het Jong Management van het NCW, het bestuur van het CDA-verband te Zaltbommel, het CDA te Oss, het CDA te Tilburg, het CDA-bestuur en de CDA-fractie in Heemskerk, het CDA-Rotterdam, de Kamerkring Den Bosch van de CHU, de CDA-afdelingen te Beuningen-Weurt, Groesbeek en Malden-Heumen, de KVP-afdelingen te Millingen, Overasselt, Ubbergen en Wijchen en de bestuurscommissie van het CDA in Zeist, zoals geciteerd in: *De Nederlander*, 28 november 1975, 5 december 1975 en 12 december 1975.
 134. Uitgenodigd voor de bijeenkomst waren M.J.M. Ahsmann (Heerlen), G.J.N. van den Berg (Bilthoven), A. Berkhout (Arnhem), J. Beuving (Hoogeveen), A.M. Boersma (Boxtel), F. Braaksema (Leeuwarden), F. Burger (Wemdinge), J. Caspers (Wierden), J. van Dis (Hilversum), Th.C. Esselaar (Voorsschen), J. van 't Hoof (Ubach over Worms), H. Hoppener (Rotterdam), Krajenbrink (Bleiswijk), mevr. A. Kruyswijk-Sap (Ouderkerk aan de Amstel), J.J. van der Laan (Nunspeet), mevr. J.M.B. Lansink-van Dam (Nijmegen), De Leng (Bavel), T.E. Meirink (Veendam), T.W. Mertens (Utrecht), J. van Noord (Dwingeloo), R.H.P. Oudenhoven (Almelo), G.E.N. Perik (Enschede), C.L. Rijpma (Leeuwarden), Rijpstra (Hoofddorp), H.J.M. Schellekens (Bergen op Zoom), mevr. W. Schuiling (Assen), W.R. van der Sluis (Bilthoven), E.A.L. Somer (Rotterdam), mevr. Stalpers-Trouw (Amsterdam), B. Tamminga (Leeuwarden), R.E.J.M. van der Toorn (Zevenbergen), O. Travaille (Sondel Gaasterland), A.H.A. Veenhof (Middebeers), M.B.H.J. van Vlijmen (Heemstede), mevr. J.H. Vos-Muller (Beverwijk), Wagemakers (Den Bosch), J. Waterman (Smilde), mevr. A.M. van der Werf-Terpstra (Leuvenum), F. Wessels (Helmond), J.P. Wijn (Utrecht), B. Wind (Arnhem), J.A. Zijlstra (Almelo). Lijst van uitgenodigden voor bijeenkomst 'CDA, ja!'. *Archief-Van der Werf*. De meesten zijn ook inderdaad naar Utrecht gekomen.
 135. Getuige: Ondertekening ontwerp dankbrief actiecomité aan 'prominenten' (zie hieronder), zonder datum (december 1975). *Archief-Van der Werf*. Op 20 en 21 december 1974 waren op initiatief van mevr. Van der Werf-Terpstra

- en haar collega-kringvoorzitters van Dordrecht en Brabant, respectievelijk C.A.G. Vos en Wagemakers, al eens alle KVP-kringvoorzitters (en hun echtgenotes) bijeengekomen voor een 'klein weekend' in Leuvenum. Doel van dit treffen was blijkens de convocatie geweest 'méér contact en béter contact van kringvoorzitters'. Brief Vos, Wagemakers en mevr. Van der Werf-Terpstra aan kringvoorzitters KVP, 6 december 1974. *Archief-Van der Werf*.
136. Inzending Rijpstra ten behoeve van *De groei naar het CDA*, 1 mei 1980. *Archief-KVP* 4172.
137. De tekst van deze advertentie luidde:
 'Wat in 10 provincies kan, wat in 355 Nederlandse gemeenten kan, dàt moet landelijk ook kunnen: Eén CDA-lijst.
 Met dezelfde gezonde realiteit.
 Met hetzelfde elan. In het belang van velen. Daarom vragen wij uw hulp voor de actie "Wij horen bij elkaar".
 Spreek u uit en stuur ons onderstaand strookje.
 Dan komt onze wens – één CDA-lijst – een stuk dichterbij.
 Een gezonde zaak voor de toekomst van ons land! Voor allen.'
 Archief-Van der Werf.
138. Zie: Brief Rijpstra (namens actiecomité) aan leden partijraden ARP en CHU en partijbestuur KVP, 9 december 1975. *Archief-KVP* 924.
139. Nationaal manifest 'Wij horen bij elkaar'. *Archief-KVP* 924.
140. Christen-Democratische Actie – Nationaal Manifest, adhesiebetuigingen 'prominenten'. *Archief-KVP* 924. Zie ook: *De Nederlander*, 12 december 1975. *De Telegraaf* berichtte op 6 december 1975 als een van de eerste landelijke dagbladen over het manifest (onder de kop 'CDA krijgt steun van prominenten. Manifest wordt op grote schaal verspreid').
141. Interview Schmelzer, 8 januari 1990; interview Kremers, 11 juni 1991; interview Veenhof, 13 augustus 1991.
142. Brief Krajenbrink aan schrijver dezes, 2 augustus 1991. Zoals hierboven vermeld, behoorde Krajenbrink ook tot de genodigden voor de bijeenkomst in Utrecht.
143. De uitzending vond – voorzover ik althans heb kunnen nagaan – plaats op 28 september 1976. Zie de aankondiging in: *De Nederlander*, 24 september 1976. In 1977 namen Berkhout, Veenhof en mevr. Van der Werf-Terpstra nog eens het initiatief tot een advertentie met een oproep om CDA te stemmen. Zie: Brief mevr. Van der Werf-Terpstra (namens de initiatiefnemers) aan circa 500 Nederlanders, 16 mei 1977. *Archief-Van der Werf*. De advertentie verscheen onder meer in *De Telegraaf*, 24 mei 1977.
144. Notulen partijbestuur ARP, 28 november 1975. *Archief-ARP*.
145. Ibidem.
146. *Nederlandse Gedachten*, 19 december 1975.
147. 529 kiesverenigingen hadden bij de stemming in totaal 1170 geldige stemmen uitgebracht. Daarvan waren er 651 uitgebracht op De Boer (55,6%), 207 op mevr. Kraaijeveld-Wouters (17,7%) en 312 op Sj. Jonker (26,7%). *Nederlandse Gedachten*, 8 november 1975.
148. In de partijbestuursvergadering van 20 september 1975 – waarin het bestuursvoorstel om een alfabetische voordracht van De Boer en mevr. Kraaijeveld-Wouters te doen aan de partijraad met 16 stemmen vóór, zeven stemmen blanco en één stem tegen was aangenomen – had De Koning over beide kandidaten opgemerkt:

'Er bestaan twijfels of ze wel de meest geschikte figuur zijn voor deze functie en beiden hebben zorg over een combinatie van het voorzitterschap met het Kamerlidmaatschap. De Boer heeft reserves, zowel partijorganisatorisch als politiek. Spreker heeft overigens de indruk dat de politieke reserves op dit moment minder spelen dan enige jaren geleden het geval was. Het spreekt vanzelf dat hij zeer alert zal zijn op de politieke koers die het CDA zal gaan voeren.

Mevr. Kraaijeveld heeft op dit moment veel moeite met betrekking tot de standpunten die KVP en CHU hebben ingenomen. Om kort te gaan staan zij volledig achter de mening die de heer Aantjes heeft verwoord.

Beiden zijn zich ervan bewust dat persoonlijke reserves op gepaste wijze dienen te worden betuigd bij aanvaarding van een partijvoorzitterschap. Ook De Boer is van mening de koers van de partij voor zijn rekening te kunnen nemen.'

Minuut behorend bij de notulen van de partijbestuursvergadering d.d. 20-9-1975 betreffende de discussie gevoerd in verband met agendapunt 11. *Archief-ARP*.

149. Rede Verschuier, besloten Unieraad, 13 december 1975. *Archief-CHU* 30.
150. Ibidem. Kruisinga, die inmiddels zijn verzet tegen de ene lijst – mede onder druk van Verschuier – had opgegeven, stelde tijdens deze Unieraad: 'Ook onder de huidige in de landelijke politiek uitermate moeilijke omstandigheden moeten wij met begrip voor elkander de bevordering van de christen-democratische eenheid als *centrale doelstelling* willen zien.' Elementen uit rede Kruisinga, Unieraad, 13 december 1975. *Archief-CHU* 30.
151. Notulen Unieraad, 13 december 1975. *Archief-CHU* 30.
152. Ibidem.
153. Besluitenlijst partijbestuur KVP, 15 december 1975. *Archief KVP* 179.
154. Besluitenlijst dagelijks bestuur KVP, 17 december 1975. *Archief-KVP* 247.
155. *Politiek Nieuws*, februari 1976.
156. Door een commissie onder leiding van Verschuier, die het *Rapport grondslag en politiek handelen* opstelde. Zie par. 6.3.
157. Zie: Bijlage bij besluitenlijst drie fractiebesturen, 11 december 1975. *Archief-KVP* 4506. Brief KVP-Tweede-Kamerfractie aan Tweede-Kamerfracties ARP en CHU, 18 december 1975. Ibidem.
158. De samenstelling van de knelpuntenwerkgroepen was als volgt: overheids-uitgaven en collectieve lasten: Hermes en Notenboom (KVP), Beumer en mevr. Van Leeuwen (ARP) en W. Scholten (CHU); beleid ten aanzien van ondernemingen: Van der Gun en Peijnenburg (KVP), Van Houwelingen en Roolvink (ARP) en Van der Mei (CHU); beleid ten aanzien van de zelfstandigen: De Bekker en A.J.W. Krosse (KVP), De Boer en De Koning (ARP) en Wisselink (CHU); onderwijs: Hermes en G.J. ter Woorst (KVP), mevr. Kraaijeveld-Wouters en Veerman (ARP) en Van Leijenhorst (CHU); inkomenspolitiek en bezitsvorming: Van der Gun en Peijnenburg (KVP), Van Houwelingen en Roolvink (ARP) en Kruisinga (CHU); grondpolitiek: De Bekker en Van Schaik (KVP), Van Dam en De Koning (ARP) en Tolman (CHU); volkshuisvesting: Bremen en P.A.M. Cornelissen (KVP), Aantjes en J.N. Scholten (ARP) en Tolman (CHU); mediabeleid: mevr. Gardieniers-Berendsen en Van der Sanden (KVP), Schakel en J.N. Scholten (ARP) en Van Leijenhorst (CHU); veiligheidsbeleid: Van Amelsvoort en J. van Elsen (KVP), mevr. Van Leeuwen en J.N. Scholten (ARP) en Tila-

- nus (CHU); en bestuurlijke indeling: H.J.B. Aarts en Bremen (KVP), De Kwaadsteniet en Schakel (ARP) en Wisselink (CHU).
159. De vergaderingen werden tenminste eens per week, soms twee keer in de week gehouden, en wel op achtereenvolgens 3, 10, 16, 23 en 30 maart, 6 en 27 april 1976.
 160. Besluitennota tiende gemeenschappelijke vergadering Tweede-Kamerfracties ARP, CHU en KVP, 4 mei 1976. *Archief-KVP* 4181. Op 2 maart 1976 hadden de drie fracties reeds gezamenlijk één onderwerp van de Kameragenda besproken. Het betrof de voorgestelde wijziging van de Waterleidingwet, beter bekend als het voorstel tot fluoridering van het drinkwater. Dit was de eerste gemeenschappelijke fractievergadering over de Kameragenda. Van Spanning, 'Het gemeenschappelijk fractieberaad', 5.
 161. Besluitenlijst fractiebesturen KVP, ARP en CHU, 4 mei 1976. *Archief-CDA* 1.
 162. Verslag eerste gemeenschappelijke vergadering van de Tweede-Kamerfracties van KVP, ARP en CHU, 18 mei 1976. *Archief-KVP* 4482.
 163. Sinds de instelling van het CDA-fractieberaad is in de Tweede Kamer nog slechts sporadisch met afzonderlijke woordvoerders opgetreden. Een eerste keer was, na overleg in de gemeenschappelijke fractie, bij de behandeling van de Lockheed-affaire. Een tweede keer was bij gelegenheid van de algemene beschouwingen 1976, toen men van oordeel was dat, aangezien het hier de laatste begroting van het kabinet-Den Uyl betrof, de drie fractievoorzitters dienden te spreken. Dit gebeurde eveneens na onderling overleg, zoals ook bleek uit de gezamenlijk ingediende moties. Van Spanning, 'Het gemeenschappelijk fractieberaad', 5. Wel zouden de drie 'subfracties', bijvoorbeeld tijdens de kabinetsformatie van 1977, nog regelmatig informeel bijeenkomen. Zie onder meer: Stukken betreffende vergaderingen van CHU-fractieleden in de fractie van het CDA, 1977-1978. *Archief-CHU* 418.
 164. Mededeling Aantjes, in: Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 18 april 1975. *Archief-KVP* 955. Ook Aantjes had in de toenmalige ontwikkelingen in het parlement geen aanknopingspunten gezien voor een dergelijke stap. Volgens Andriessen, daarentegen, hadden de bewindslieden de fout gemaakt het einddoel als voorwaarde te stellen om aan het proces te beginnen. Ibidem.
 165. Brief besturen Tweede-Kamerfracties KVP, ARP en CHU aan leden Tweede-Kamerfracties KVP, ARP en CHU, 25 mei 1976. *Archief-KVP* 4181.
 166. Verslag gemeenschappelijk beraad fracties KVP, ARP en CHU in het kader van de aflossing van de politieke hypotheek, 31 mei 1976. *Archief-KVP* 4181.
 167. Op de vergadering van het algemeen bestuur van het CDA van 19 maart 1976 werden de tekst van het program van uitgangspunten en van het ontwerp-verkiezingsprogram vastgesteld. De titel van het verkiezingsprogramma was ontleend aan Deuteronomium 8:3.
 168. Notulen Unieraad, 10 april 1976. *Archief-CHU* 30.
 169. *De Nederlander*, 28 mei 1976.
 170. Ibidem.
 171. Rapport commissie Noodprocedure, maart 1976. *Archief-KVP* 180.
 172. Bijlage bij advies commissie Noodprocedure, 20 april 1976. *Archief-KVP* 180.
 173. Notulen bezinningsbijeenkomst partijbestuur, Kamerfracties en bewindslieden ARP, 30 en 31 januari 1976. *Archief-ARP*.

174. Ibidem.
175. Notulen partijbestuur ARP, 12 maart 1976. *Archief-ARP*.
176. O.W.A. Baron van Verschuer, 'Wat bezielt Aantjes?', *De Nederlander*, 25 maart 1976.
177. Ibidem.
178. Bijlage bij besluitenlijst fractiebesturen ARP, CHU en KVP, 25 maart 1976. *Archief-KVP* 4507.
179. *Nederlandse Gedachten*, 16 april 1976.
180. Brief Goudzwaard aan bestuur CDA, 12 april 1976. *Archief-Goudzwaard*.
181. Ibidem.
182. Open brief van 100 leden van de ARP, 23 april 1976. *Archief-ARP*. Tot de ondertekenaars behoorden Van Dongen, Heerma, P.J.A. Idenburg, H.A. van der Meer, Stavast, H. Westrate en M.H.L. Westrate.
183. Brief dagelijks bestuur Verband van verenigingen van AR-gemeente- en provinciebestuurders aan redacties *Nederlandse Gedachten*, *De Nederlander* en *Politiek Nieuws*, 27 april 1976. *Archief-ARP*. De brief was namens het Verband ondertekend door Van der Sluis (voorzitter) en Van den Bos (secretaris).
184. Besluitenlijst dagelijks bestuur CDA, 20 augustus 1976. *Archief-KVP* 956.
185. Besluitenlijst algemeen bestuur CDA, 29 augustus 1976. *Archief-ARP*.
186. Schakel, *De laatste der mannenbroeders*, 187-188.
187. Verslag gesprek dagelijks bestuur-bewindslieden ARP, 9 september 1976. *Archief-ARP*. Over De Boer staat in deze notulen te lezen: 'Spreker meent, dat er een einde moet komen aan het voortdurend rondlopen met negatieve gevoelens: "het moet dan maar". Dit leidt ook tot een vermindering aan politieke invloed onzerzijds. We moeten proberen te komen tot een nieuw elan, we moeten zelf weer het voortouw nemen en zo invloed op het beleid proberen uit te oefenen.' In de rond deze tijd verschenen interne ARP-notitie 'Hoe ziet de ARP de ontwikkeling van het CDA?' werd er sterk de nadruk op gelegd, dat de beslissing om met één lijst uit te komen een belangrijke stap betekende en niet geïsoleerd kon worden bekeken: 'Eén lijst heeft gevolgen voor de andere sectoren. Er zal een zware druk van uitgaan om te integreren, bevoegdheden over te dragen enzovoort.' Notitie 'Hoe ziet de ARP de ontwikkeling van het CDA?' *Archief-ARP*.
188. Besluitenlijst partijbestuur ARP, 3 september 1976. *Archief-ARP*.
189. *Nederlandse Gedachten*, 1 oktober 1976.
190. Brief bestuur Centrumgespreksgroep (Richter, voorzitter; K.A. Abelsma, vice-voorzitter; De Snayer, secretaris) aan Unieraad CHU, 20 september 1976. *Archief-CHU* 30. Op 4 augustus 1976 had de voormalige voorman van de CHU, Beernink, in een persoonlijke aantekening, getiteld 'Wat te doen met het CDA?', als 'denkbare mogelijkheden' genoemd: bedanken als lid van het CDA; indienen van een eigen CH-lijst; oprichten van een CH werkgroep of werkgemeenschap; indienen van een CH-bijlijst naast de CDA-lijst (te verbinden met de CDA-lijst); plaatsing van een CH 'verontruste' op een verkiesbare plaats op de lijst van het CDA; en aanvaarding van het CDA. Handgeschreven persoonlijke aantekening Beernink, 'Wat te doen met het CDA?', 4 augustus 1976. *Archief-Beernink* 30. In een eerdere fase had mevr. Leyten hem geschreven: 'Als we niet met een lijst uitkomen als gevolg van de formatie-Burger, heeft Burger zijn zin en is tegelijkertijd het absolute einde van de christen-democratie in Nederland ingeluid. Natuur-

lijk moet het CDA geen bijwagen worden, maar een eigen weg kan alleen met het CDA. Als dat er niet komt, zal de KVP verdwijnen, de CHU bijwagen worden van de VVD en de ARP van Den Uyl.' Handgeschreven brief mevr. Leyten aan Beernink, 25 maart 1975. *Archief-Beernink* 29.

191. Enkele elementen uit rede Kruisinga, Unieraad, 25 september 1976 te 10.00 uur. *Archief-CHU* 30.
192. Notulen Unieraad, 25 september 1976. *Archief-CHU* 31. Tegen stemden de leden Heukels, Reus en De Snayer. Alle 12 adviserende leden van de Unieraad stemden vóór.
193. Ibidem.
194. Deze commissie bestond tot maart 1975 uit De Zeeuw (voorzitter), Krajenbrink (secretaris); Aantjes, Andriessen, De Koning, Kruisinga en Verschuer. Na het vertrek van De Zeeuw als KVP-partijvoorzitter werd in deze vacature voorzien door benoeming van mevr. Leyten. Steenkamp ging als voorzitter van de commissie optreden. Voor een vroege versie, zie: Nota verdeelsleutel CDA-lijst c.q. Kamerzetels, 7 november 1973. *Archief-KVP* 4173.
195. Ter vergelijking: de KVP bezette op dat moment 27 zetels, de ARP 14 en de CHU zeven. Bij één zetel winst zou de CHU op tien zetels komen. Daarentegen zou pas bij vijf zetels verlies ten opzichte van het resultaat van 1972 de CHU een zetel inleveren en op acht uitkomen. Technisch lijstvoorstel. *Archief-ARP*.
196. De navolgende reconstructie van de lijsttrekkerskeuze is gebaseerd op interview Verschuer, 13 januari 1990; interview mevr. Leyten, 16 augustus 1990. Vgl. ook Borstlap en Klop (red.), *De groei naar het CDA*, 142-143, 146-147. Volgens het NIPO dachten de kiezers van KVP, ARP en CHU er als volgt over:

	heeft gestemd			
	KVP	ARP	CHU	ARP+CHU+KVP (=CDA) samen
	%	%	%	%
Biesheuvel	14	16	36	18
Aantjes	10	27	16	15
Andriessen	25	4	—	15
Van Agt	18	5	11	14
Zijlstra	3	27	16	11
Steenkamp	13	11	5	11
Kruisinga	1	3	23	5
Lubbers	2	3	5	3

Bron: *Elseviers Magazine*, 2 oktober 1976.

197. In de beginjaren van hun fractievoorzitterschap hadden Aantjes en Andriessen, die beiden bouwspecialisten waren, nog nauw en over het algemeen harmonieus samengewerkt. Zie bijvoorbeeld Van der Werf, *Frans Andriessen*, 52-53.
198. Notulen bezinningsbijeenkomst partijbestuur, Kamerfracties en bewindslieden ARP, 30 en 31 januari 1976. *Archief-ARP*. Een rol hierbij speelde, dat Lubbers zich in september 1975 via een artikel in *Trouw* had gemengd in de grondslagdiscussie van dat moment. In dat artikel had hij een brugfunctie naar de ARP vervuld. Zie: R.F.M. Lubbers, 'CDA naar programma geen middenpartij. Conservatisme dreigt van rechts én van links', *Trouw*, 24 september 1975.

199. In augustus 1967 had hij zijn handtekening gezet onder het adres van de KVP-radicalen. Zie par. 3.5.
200. Vgl. ook het interview met Van Agt in *De Tijd*, 18 juni 1976.
201. Besluiten congres CDA, 10 en 11 december 1976. *Archief-KVP* 929.
202. *Vernieuwing in samenspraak*. CDA (Den Haag z.j. (1976)), 40. Op 11 maart 1977 zou het algemeen bestuur van het CDA definitief besluiten vóór de verkiezingen geen voorkeur uit te spreken voor verdere samenwerking met de progressieven. Wel was het van oordeel, dat het CDA bereid diende te zijn na de verkiezingen als eerste met de PvdA te praten. Besluitenlijst algemeen bestuur CDA, 11 maart 1977. *Archief-KVP* 949. Voor de AR-partijraad van 7 mei 1977 verklaarde De Boer niettemin: 'Ik voor mij geef, èn vanuit ons programma, èn vanuit die vraagstukken die om een bijzondere krachtsinspanning van de regering vragen, aan het voortzetten van de combinatie tussen christen-democraten en socialisten de komende vier jaar de voorkeur.' *Bezielde democratie*. ARP ('s-Gravenhage 1977) 7.